

บทที่ ๔

ความเปลี่ยนแปลงของมณฑลอีสาน

จากที่กล่าวมา เริ่มแต่การพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ "เขตพื้นเมืองอีสาน" จนกระทั่งถึงสมัยที่บริเวณนี้ถูกคุกคามจากฝรั่งเศส รัฐบาลได้ใช้นโยบายต่าง ๆ เข้าดำเนินการปฏิรูปการปกครองในบริเวณดังกล่าวจนปรากฏเป็นมณฑลอีสานในที่สุด พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ซึ่งศึกษามานี้สะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ หลายประการ แต่ลักษณะทั่วไปของมณฑลอีสานทั้งด้าน เศรษฐกิจ การปกครอง วัฒนธรรมความเป็นอยู่ ตลอดจนขนบธรรมเนียม ประเพณี คตินิยม มีลักษณะร่วมกับหัวเมืองลาวอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน การพูดถึงลักษณะความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ของมณฑลอีสานจึงพาดพิงหรือพูดในลักษณะร่วมในบางเรื่องบางตอน แต่เนื่องจากผู้ศึกษามีจุดมุ่งหมายจะศึกษาเฉพาะกรณีมณฑลอีสาน เมื่อกล่าวถึงเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จึงต้องกล่าวเฉพาะในเขตมณฑลอีสานเท่านั้น แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่มีในมณฑลอื่น ๆ เพราะการปฏิรูปของรัฐบาลมีผลต่อทุกท้องที่ในประเทศ เพียงแต่แตกต่างกันในเรื่องของเวลา ปัจจัย เหตุการณ์ และลักษณะความเปลี่ยนแปลงเท่านั้น

สำหรับความเปลี่ยนแปลงและวิวัฒนาการด้านต่าง ๆ ของมณฑลอีสานนั้นผู้ศึกษาจะกล่าวเน้นเฉพาะในเรื่องที่เป็นผลกระทบโดยตรงจากการเข้าจัดการปกครองในหัวเมืองดังกล่าว เช่น ด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง การปกครองและชนบประเพณีต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจมณฑลอีสานโดยเฉพาะ

ก. ด้านการเมืองการปกครอง

ดินแดนอันเป็นเขตมณฑลอีสานมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม แตกต่างจากรัฐบาลโดยสิ้นเชิง โดยเฉพาะประเพณีเกี่ยวกับการปกครอง ซึ่งบริเวณนี้ใช้วิธีการปกครองตามแบบเวียงจันทน์มาโดยตลอด ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ ซึ่งวิธีการ

ปกครองดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในปี ๒๓๒๕^๑ เมื่อรัฐบาลได้ส่งข้าหลวงออกไปเพื่อควบคุมดูแล ปรับปรุง และจัดการปกครองเรื่อยมาจนกระทั่งปี ๒๔๔๖ กรมหมื่นสรรพสิทธิ-ประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ได้ประกาศยกเลิกวิธีการปกครอง แบบกินเมืองตามระเบียบของส่วนกลาง^๒ เป็นผลให้ตำแหน่งทางการปกครองของมณฑลอีสาน ตามแบบคณะอาชญาสี่ชื่อบ้าน ขางเมือง ถูกเปลี่ยนแปลงไปด้วย เจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ มีฐานะเป็นเพียงข้าราชการคนหนึ่งของรัฐบาล มีตำแหน่งบรรดาศักดิ์ และกินเงินเดือน เช่นเดียวกับข้าราชการในหัวเมืองชั้นใน พร้อมกับรัชกาลที่ ๕ ได้ประกาศให้ข้าราชการมณฑลอีสานมีศักดินา เช่นเดียวกับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการในกรุงเทพดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓

จากการศึกษาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองในมณฑลอีสาน รัฐบาลได้จัดการเพื่อตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ด้วยการส่งข้าหลวงออกไปตรวจตราดูแลทุกข์สุขของราษฎรตามเมืองสำคัญต่าง ๆ ในชั้นแรก แล้วจัดแบ่งเมืองออกเป็นกลุ่ม ๆ ให้ข้าหลวงดูแลราชการได้ใกล้ชิดและเป็นไปโดยทั่วถึง แต่ก็อยู่ในความควบคุมดูแลของข้าหลวงใหญ่ ๗ จำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ใน "เขตพื้นเมืองอีสาน" จนในที่สุดสามารถเข้าควบคุมได้มากขึ้นโดยส่งข้าหลวงต่างพระองค์ที่เป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ออกไปจัดราชการในมณฑลอีสานซึ่งเป็นมณฑลชายแดนที่สำคัญและมอบอำนาจสิทธิขาดทั้งหมด ตั้งแต่การจัดการปรับปรุงการปกครองมีสิทธิแต่งตั้งถอดถอน ลงโทษ สับเปลี่ยน เจ้าเมืองกรมการ^๓ และมีอำนาจตัดสิน.

^๑ในระยะก่อนหน้ารัฐบาลได้มอบให้เมืองนครราชสีมาเป็นผู้ควบคุมดูแลการปกครองหัวเมืองลาวแทนรัฐบาลอีกชั้นหนึ่ง

^๒รัฐบาลประกาศยกเลิกตำแหน่งการกินเมืองในปี ๒๔๔๐ ตาม "พระราชบัญญัติระเบียบการปกครอง ร.ศ. ๑๑๖"

^๓กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕. ๑๓/๔๐ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ ๕ ๑๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑.

คดีผู้มีความผิดและลงโทษถึงประหารชีวิตได้^๑

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองในมณฑลอีสาน เริ่มขยายตัวมากขึ้น เมื่อรัฐบาลประกาศปฏิรูปการปกครองในปี ๒๔๓๕ และ ประกาศเปลี่ยนแปลงสถานะของ หัวเมืองลาวกาว เป็นมณฑลลาวกาว โดยเริ่มจัดราชการมณฑลให้มีระเบียบตามแบบการปกครองมณฑลชั้นใน อย่างค่อยเป็นค่อยไปทีละน้อยจนกระทั่งปี ๒๔๔๒ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ได้ประกาศยกเลิกระบบการกินเมืองดังกล่าวมาแล้วในตอนต้น ตำแหน่งทางการเมืองในเขตมณฑลอีสานซึ่งเคยสืบทอดทางเชื้อสายมาก่อนถูกยุบไปด้วย ข้าราชการประจำเมือง รัฐบาลเป็นผู้แต่งตั้งจากผู้มีความรู้ความสามารถส่วนลูกหลานของเจ้าเมืองกรมการในเมืองต่าง ๆ ถ้าได้ศึกษาเล่าเรียนจนมีความรู้ความสามารถก็จะได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองได้แต่จะส่งไปประจำอยู่เมืองอื่น เพื่อ เลิกสร้าง ความเข้าใจที่ว่า เป็นชาติวงศ์ของเจ้าเมืองโดยการสืบตระกูลกันมา^๒ และเพื่อความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้มีพระบรมราชโองการประกาศให้ เรียกชื่อมณฑลลาวกาว เป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ชื่อที่ตั้งกล่าว

การมอบอำนาจการลงโทษทางอาญาแก่ข้าหลวงต่างพระองค์นี้ทรงมอบให้กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวโดยมีข้อแม้ว่า หากเป็นการลงอาญาถึงประหารชีวิตให้ขอพระบรมราชานุญาตจาก เมืองหลวงก่อน แต่ในทางปฏิบัติเริ่มกรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้ลงอาญาไปก่อนจึงขออนุญาตจาก เมืองหลวงหลายครั้ง เช่น ในปี ๒๔๓๔ ลงอาญาประหารชีวิต "ไอตั้ง เกโบ" และพรรคพวกที่ตั้งขบถโจรที่บ่อทอง ทั้งนี้เพราะในระบายนการคมนาคมไปมาถึงกันลำบาก การจะรอพระบรมราชานุญาตก่อนจะทำให้เสียราชการได้ ครั้นถึงสมัยกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ รัชกาลที่ ๕ ไม่ได้มอบอาญาสิทธิให้จนกระทั่งถึงปี ๒๔๔๔ เกิดกบฏผีบุญขึ้นจึงมีพระบรมราชโองการมอบอาญาสิทธิให้ประหารชีวิตแก่ผู้กระทำความผิดได้ตลอดสมัยการจลาจล

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๔/๗ รัชกาลที่ ๕ - กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๑.

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๕/๓ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ-
รัชกาลที่ ๕ ๒๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๖

เรียกยากดังนั้นในปี ๒๔๔๓ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อใหม่ตามทิศโบราณว่า มณฑลอีสาน นับจากนี้เป็นต้นไป ระเบียบการปกครองในมณฑลถูกปรับปรุง เปลี่ยนแปลงให้รัดกุมยิ่งขึ้น ตามแบบมณฑลอื่นใน กล่าวคือได้มีการจัดราชการใหม่ เป็นมณฑลเทศาภิบาล เรียกว่า มณฑลเทศาภิบาลมณฑลอีสาน แบ่งการปกครองท้องที่ออกเป็น มณฑล บริเวณ เมือง แขวง ตาแสง หมู่บ้าน มีข้าหลวงต่างพระองค์ทำหน้าที่ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการ เมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ว่าราชการเมือง นายแขวง ตาแสง นายบ้าน โดยควบคุมหน่วยต่าง ๆ ลดหล่นกันลงมา จนกระทั่งปี ๒๔๕๑ รัชกาลที่ ๕ มีพระบรมราชโองการให้ประกาศการปกครองท้องที่และ เรียกเจ้าพนักงานปกครองท้องที่ในมณฑลอีสานใหม่ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...ด้วยได้รับหนังสือ ... ขออนุญาตประกาศเปลี่ยนคำ เรียกท้องที่แลพนักงาน ผู้ปกครองท้องที่ใน ... มณฑลอีสาน ซึ่งยังใช้ต่างกันอยู่ให้เหมือนกับมณฑลอื่น ๆ เช่นท้องที่เรียกว่าแขวง เปลี่ยนเป็น เรียกอำเภอ นายแขวง เรียกนายอำเภอ กับเปลี่ยนชื่อตำบลรวม เรียกบริเวณ เป็นจังหวัดข้าหลวง เรียกข้าหลวงจังหวัด เพื่อ สะดวกแก่ราษฎร และการใช้หนังสือราชการให้เหมือนกันตลอดทั่วพระราชอาณา เขต นี้...

นับจากปี ๒๔๔๑ เป็นต้นมา มณฑลอีสานจึงมีระบบการปกครองตลอดจนตำแหน่ง ทางการปกครอง เป็นแบบมณฑลชั้นในทั้งสิ้น และวิธีฐานะ เป็นมณฑลหนึ่งภายใต้การควบคุม ดูแลของกระทรวงมหาดไทย จากการเปลี่ยนแปลงระเบียบวิธีการปกครองดังกล่าวทำให้ การเก็บผลประโยชน์ในมณฑลอีสาน เปลี่ยนแปลงไปด้วย

กระทรวงมหาดไทย พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๕ เกี่ยวกับภารกิจของ
กระทรวงมหาดไทย เล่ม ๑ (กระทรวงมหาดไทย ๒๔๑๓) รัชกาลที่ ๕ - กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ๒๘ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๖.

ข. ด้านการเก็บผลประโยชน์

การเปลี่ยนแปลงวิธีการเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดินในมณฑลอีสาน เป็นการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากการปฏิรูปการปกครอง ซึ่งได้ทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป แตกต่างจากมณฑลอื่นในอื่น ๆ จนกระทั่ง ร.ศ. ๑๒๔ (๒๔๕๔) รัชกาลที่ ๖ จึงมีพระราชดำริให้เก็บเงินค่าราชการเช่นเดียวกับมณฑลอื่น ๆ เพื่อสะดวกแก่ราชการและเป็นแบบแผนเดียวกันทั่วประเทศ ซึ่งเงินผลประโยชน์ของแผ่นดินดังกล่าวได้แยกเก็บในรูปแบบต่าง ๆ ตามระยะเวลาดังนี้คือ

๑. บรรณาการ เดิมเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในฐานะเมืองขึ้นจะต้องส่งบรรณาการและเงินช่วยแก่เมืองหลวง เช่นเมืองสุวรรณภูมิ และจำปาศักดิ์ แต่ในระยะหลังรัฐบาลมีนโยบายที่จะดึงเมืองต่าง ๆ ไปขึ้นกับกรุงเทพโดยตรง ภายใต้การควบคุมดูแลของเมืองนครราชสีมา การส่งบรรณาการจึงยังคงมีอยู่เฉพาะจำปาศักดิ์เมืองเดียว จนกระทั่งปี ๒๔๓๘^๑ รัชกาลที่ ๕ จึงมีพระบรมราชโองการให้จำปาศักดิ์ตั้งส่งบรรณาการคงไว้เฉพาะการส่งช่วยเช่นเมืองอื่น ๆ ในมณฑลอีสาน สำหรับหลักฐานการส่งบรรณาการและช่วยของจำปาศักดิ์ มีดังนี้

^๑รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองจำปาศักดิ์ตั้งส่งบรรณาการเพื่อเอาใจแก่เจ้าเมืองกรมการเมืองจำปาศักดิ์ ที่จงรักภักดีต่อกรุงเทพตลอดมาแม้ฝรั่งเศสจะมาคอยเกลี้ยกล่อมตลอดมาด้วยการเสนอสิ่งล่อใจมากมายก็ตาม ซึ่งการให้เจ้าเมืองกรมการส่งบรรณาการดังกล่าว ทรงมีพระราชประสงค์อีกประการหนึ่งคือ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างกรุงเทพกับจำปาศักดิ์ นั้นเอง

...ด้วยเจ้ายุติธรรมธร เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าอุปราชา ข้าพระพุทธเจ้า (เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร บุตรหลาน แสนท้าวพระยา เมืองนครจำปาศักดิ์) จัดต้นไม้เงินต้นไม้ทองเครื่องราชบรรณาการจำนวนปีมะเสงศรีศก ปีมะเม็ยจัตวสศก ปีมะแมเบ็กศก สามจำนวน เป็นต้นไม้ทองสามต้น ต้นละเจ็ดชิ้น ทองคำหนักต้นละ สองตำลึงบาท สามต้นหนักทองคำสามบาท ต้นไม้เงินสามต้น ต้นละเจ็ดชิ้น หนักต้นละสองตำลึงบาท สามต้นหนักทองคำสามบาท เครื่องบรรณาการ นรมาศย์ ปิละสองยอด สายปี หยกยอด นึกหกซัง งาข้างปิละสองหาบ สามปีหกหาบ คิดเป็นเงิน แทนงาซังละสี่บาท เป็นเงิน สิบห้าซัง คิดเป็นงาหนักหกหาบ ผลเร็วปีละสี่หาบ สามปีสิบสองหาบ คิดเป็นเงินแทนข้าวปีละห้าตำลึง เป็นเงินสามซัง เงินช่วยจำนวนปี มะเสงศรีศก สี่จำนวนเป็นเงิน สามร้อยสี่สิบซัง สี่ตำลึงบาท ได้จัดซื้อข้างพลายสำคัญ สามสิบซัง ได้เงินลงมาสามร้อยสี่สิบซังสี่ตำลึง...

๒. ช่วย เป็นผลประโยชน์ที่สำคัญอย่างหนึ่งที่รัฐบาลได้จากหัวเมืองในเขตมณฑลอีสาน และนับเป็นข้อผูกพันอย่างสำคัญที่หัวเมืองมีต่อรัฐบาล ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ ว่าการเก็บช่วยในระยะแรกเก็บเป็นสิ่งของ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เก็บเงินแทนสิ่งของได้บ้าง เพราะปริมาณสิ่งของลดน้อยลง ดังปรากฏในหลักฐานว่า "...เลขหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พณสมุหนายกจัดแจงให้ทำช่วยเก็บผลเร็ว แลสิ่งของมาทูลเกล้าถวาย ถ้ามิได้เร็วแลสิ่งของคิดเป็นเงินเสมอคนละ ๑ ตำลึง..."^๒

จำนวนผลเร็วต่อเลขนั้น รัฐบาลกำหนด ๑ หาบต่อเลข ๕ คน ซึ่งคิดเป็นเงินตกหาบละ ๕ ตำลึง การเก็บช่วยเงินแทนสิ่งของดังกล่าวมีมาตลอดถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ตอนต้น ในระยะนี้การเสียช่วยเป็นเงินมีมากขึ้น ดังปรากฏในหลักฐานว่า

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๖/๑ บอกรจำปาศักดิ์ เล่ม ๑

^๒ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายรัชกาลที่ ๓ จ.ศ.๑๑๔๓ (๒๓๘๔) เลขที่ ๒๑ ใบบอกหลวงฮักรสุนทร เรื่องส่งช่วย เร็วและเงินทองหัวเมืองลาวตะวันออก

...ด้วยเดิมเจ้าเมือง อุปราคราชาวงษ์ ราชบุตรเมืองอุบล...ยกเลขส่วย
ดินประสีวไว้รับราชการคงเมืองอุบลฯ มีเลขเดิม ๕๐ คน เก็บส่วยดินประสีวคนละ
๑๐ ชั่ง คิดเป็นเงินตรา ๑ ตำลึง แรกกว่าเงินส่วยผลเร็ว เพราะมิได้เกณฑ์ราชการ
ต่าง ๆ เหมือนเลขส่วยผลเร็วเป็นทำเนียมเดิมมา ... ชั้นใหม่ ๒๐๗ คน รวมเก่า
ใหม่เก็บเงินส่วยแทนดินประสีวจำนวนปีละแม่ ... คนละตำลึง เลขสองร้อยสามสิบแปด
คนเงินตรา ๑๔ ชั่ง ๑๔ ตำลึง เก็บเป็นดินประสีว ๑๔ คน ... หนัก ๑๔๐ ชั่ง...^๑

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเมื่อก่อนเก็บเงินส่วยเป็นดินประสีวแก่เมือง
เมืองอุบลจำนวนหนึ่ง แต่ภายหลังดินประสีวหายากขึ้นจึงมีเลขขอเสียเงินแทนดินประสีว
จำนวนมาก คิดเป็นอัตราส่วน ๒๓๔ ต่อ ๑๔ คน ในจำนวนทั้งหมด ๒๔๗ คน การเก็บเงิน
แทนส่วยสิ่งของดังกล่าวเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ดังปรากฏในใบบอกเมืองอุบล จ.ศ. ๑๒๔๖
(๒๔๒๗) ว่า

...เลขส่วยผลเร็วคงเมืองอุบล หมื่นห้าพันหกร้อยสิบสี่คน (๑๕,๖๕๔) เก็บคนละ
๖ บาท คิดเป็นเงินตรา ๑๑๗๔ ชั่งตำลึงหนึ่ง (๑๑๗๔ ชั่ง ๑ ตำลึง) ... แต่งให้
ท้าวหัด กรมการเมืองอุบลคุมเงินส่วยแทนผลเร็วลงมาถวายครั้งหนึ่งจำนวน เลข
๓๔๑๖ คน ... เป็นเงิน ๒๓๒ ชั่ง ๔ ตำลึง ... ถวายทั้ง ๒ ครั้งเป็นเงิน
๑๐๗๔ ชั่ง ๑ ตำลึง จำนวนส่วย ๑๕,๖๕๔ คน ...^๒

จะเห็นได้ว่านับจากปี ๒๔๒๗ เป็นต้นมา เลกคงเมืองใหญ่ ๆ เช่น เมืองอุบล
เก็บส่วยเป็นเงินแทนทั้งหมดจะมีสิ่งของบ้างก็เป็นเมืองเล็ก ๆ ที่อยู่ห่างไกล แต่การเก็บ
ส่วยสิ่งของดังกล่าวเก็บได้เพียงเล็กน้อย ดังนั้น เพื่อความสะดวกในการเก็บส่วย กรมหมื่น-
สรรพลทธิประสงค์ทรงออกประกาศให้ทราบโดยทั่วกันว่า ต่อไปนับจากปี ร.ศ. ๑๑๔
(๒๔๕๔) เป็นต้นไปให้ราษฎรเสียส่วยแก่ทางราชการ เป็นเงินปีละ ๓.๕๐ บาท ทุกเมือง
ในเขตมณฑลอีสาน โดยแยกรายการส่วยออกเป็น เงิน ส่วย ๒ บาท ค่าราชการ ๒ สลึง

๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๖/๓ หลวงภักดีณรงค์,
ขุนพรหมพิทักษ์ ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี - ออกพันนายเวรกรมมหาดไทย วันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ
เดือน ๓ ปีวอก จ.ศ. ๑๒๔๖

๒ เรื่องเดียวกัน.

(๓๒ ฮัฐ = ๕๐ สดางค์) ค่าทางข้าว ๑ บาท^๑ จะเสียต่่าบลด ไชยงไต หรือเมือง
ใดก็ได้แล้วแต่สะดวก โดยเก็บปี (ใบเสร็จ) ไว้เป็นหลักฐาน ส่วนผู้มาจากมณฑลอื่น
ที่เสียส่วยต่ำกว่ากำหนดของมณฑลอีสานต้องเสียเพิ่มให้ครบตามจำนวนส่วยของมณฑลอีสาน
ดังปรากฏในหลักฐานว่า

...แต่ถ้าคนใดได้เสียส่วยมาแต่มณฑลอื่นน้อยกว่าสามบาทสองสลึงแล้ว เมื่อมา
มณฑลลาวท้าวก็ให้น้ำปีที่ตนได้มานั้นไปชี้แจงแก่ผู้เก็บส่วยแลขอ เปลี่ยนปีสำหรับมณฑล
แลส่งเงินเพิ่มขึ้น เสียให้เต็มสามบาทสองสลึงแล้วก็เป็นอันว่า ได้เสียส่วยครบบริบูรณ์
ตามอัตราของมณฑลลาวท้าว...^๒

แม้ว่ามณฑลอีสานจะเสียส่วยจำนวนถึงปีละ ๓.๕๐ บาท ซึ่งมากกว่ามณฑลอื่น
อีกหลายแห่ง แต่เมื่อเทียบกับมณฑลขึ้นในและนอกประเทศแล้วจำนวนส่วยดังกล่าวนับได้
ว่ายังถูกอยู่มาก ดังปรากฏในหลักฐานการประกาศตั้งเดือนราษฎรในมณฑลอีสานในปี
๒๔๔๓ ว่า

...ในพระราชอาณาจักรสยามส่วนมากมณฑลลาวท้าวแล้วยังมิได้มีภาษีอย่างอื่น ๆ
ต่าง ๆ อีกซึ่งเป็นเครื่องยุ่งยากแก่ความคิดเหมือนมณฑลขึ้นในนี้... ไม่มีเฉพาะ
แต่อากรส่วย ข้าวราชการ รวมกัน เก็บแก่ผู้ที่อยู่ในมณฑลคนหนึ่งปีละ ๓ บาท ๒ สลึง
เท่านั้น ที่เป็นสาธารณ์จะเทียบกับมณฑลขึ้นในทั้งปวงทั้งปี มณฑลนี้ยังเสียน้อยกว่า
ถึงจะเทียบกับ พวกที่อยู่ในดินแดนนอกพระราชอาณาจักรสยามนี้แล้ว มณฑลลาวท้าว
ก็ยังเสียน้อยกว่าเขามาก ...^๓

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๑๔ บอกรจำปาศักดิ์ หลวง-
จินดารักษ์ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๔ ประกาศตั้งเดือน
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔

^๓ เรื่องเดียวกัน.

จะเห็นได้ว่าการเสียส่วยในระยะนี้(๒๔๔๓)ทำได้อย่างสะดวกและง่ายกล่าวคือจะเสียที่ท้องที่ใดก็ได้ โดยผู้เก็บส่วยจะออกปีหรือหลักฐานการเสียเงิน (ใบเสร็จ) ให้ราษฎรเก็บไว้ และเงินที่ราษฎรราษฎรเสียในระยะนี้ ทางราชการยังคงรวมเรียกว่าเงินส่วย เช่นเดียวกับสมัยก่อน ในอัตรา ๓.๕๐ บาท ตลอดทั้งมณฑล แม้ว่ารัฐบาลได้ออก "พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. ๑๒๐ (๒๔๔๕)" แล้วก็ตาม แต่มณฑลอีสานไม่ได้เปลี่ยนแปลงหรือใช้วิธีการเก็บเงินตามแบบใหม่ เพราะรัฐบาลเห็นว่า การเก็บส่วยตามประเพณีเดิมใช้ค่าใช้จ่ายน้อย และเก็บเงินได้มากกว่า^๑ ในปี ๒๔๔๔ (ร.ศ.๑๒๓) รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการใหม่ เพื่อให้เก็บเงินค่าราชการในมณฑลต่าง ๆ ให้เป็นระเบียบรัดกุมทั่วทั้งประเทศ โดยการเพิ่มเงินค่าราชการขึ้นเป็น ๔ บาท เรียกว่า "พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. ๑๒๓ (๒๔๔๔)" ภายหลังประกาศใช้ พระราชบัญญัตินี้ดังกล่าวไป ๕ ปี ในมณฑลอีสานราษฎรได้รับความเดือดร้อนมาก เนื่องจากข้าราชการเก็บเงินค่าราชการเกินอัตราที่กำหนด ดังนั้น ในปี ๒๔๔๔ (ร.ศ.๑๒๔) รัชกาลที่ ๖ จึงมีพระบรมราชโองการให้แก้ไขระเบียบ "พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.๑๒๓ (๒๔๔๔)" ในมณฑลอีสานขึ้นใหม่ เพื่อผ่อนผันภาวะเดือดร้อนของราษฎรในบริเวณดังกล่าวโดยลดค่าราชการจาก ๔ บาท เป็น ๓.๕๐ บาท ให้ในบางท้องที่ ดังปรากฏในหลักฐานว่า

... วิธีเก็บเงินค่าราชการในมณฑลอีสานได้จัดเก็บมาตามประเพณีเดิมโดยอัตราอย่างเดียวกันกับมณฑลอื่นใน เป็นแต่วิธีเก็บเป็นการรุนแรง ยิ่งหาได้ใช้ตามพระราชบัญญัติเก็บเงินราชการ เช่นกับที่ได้ใช้ตามมณฑลอื่นใน ไม่ทรงพระราชดำริเห็นว่าสมควรที่จะจัดให้วิธีเก็บเงินค่าราชการในมณฑลอีสาน เป็นระเบียบเดียวกัน เพื่อให้เป็นการสะดวกแก่ราชการต่อไป จึงทรงพระโปรดเกล้าฯให้ใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.๑๒๓ ในมณฑลอีสานมีอัตราเก็บคนละ ๔ บาท ตามเดิม เว้นแต่ในท้องที่อำเภอยางเจียม อำเภอยางชุม อำเภอยางชุม อำเภอยางชุม หมู่บ้าน บ้านด่าน หมู่บ้านปากมูล ในตำบลสุวรรณวารี ท้องที่อำเภอยางชุมมั่งสาหาร เก็บคนละ ๓.๕๐ บาท ตั้งแต่ศก ๑๒๔ เป็นต้นไป ...^๒

^๑กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๑๔. กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - รัชกาลที่ ๕ ๒๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๖

^๒กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๑๔.๑/๑ ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. ๑๒๓ ในมณฑลอีสาน ๒๔ มกราคม ร.ศ.๑๒๔.

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า การเก็บเงินส่วยหรือค่าราชการใน มณฑลอีสานได้กระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไปโดยได้รับการผ่อนผันเป็นพิเศษตลอดมา โดยเฉพาะ "พระราชบัญญัติการเก็บค่าราชการ ร.ศ. ๑๒๓" ที่รัฐบาลประกาศลดค่าราชการ ให้ในบางท้องที่ดังกล่าวมาแล้ว ในปี ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๒๔) และเรียกเงินดังกล่าวว่า "เงินค่าราชการ" แทนเงินส่วย เช่นแต่ก่อน การจัดเก็บได้อาศัยกำนันเป็นผู้สำรวจ รายชื่อชายฉกรรจ์ ซึ่งสมควรจะเก็บเงินค่าราชการ ส่งไปให้กรมการอำเภอ เขียนโบ เสรีจ และมอบให้ผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้เก็บ โดยคิดส่วนลดให้ร้อยละ ๕ เนื่องจากกำนันไม่ได้รับผลประโยชน์ตอบแทน จึงไม่เต็มใจจะทำและทำงานไม่เต็มที่ กล่าวคือ มักจะไม่สำรวจ ญาติพี่น้อง และมีอิทธิพลในท้องถิ่น เป็นต้น^๑ จำนวนชายฉกรรจ์จึงไม่เป็นตามจำนวนที่มีจริง

๓. ภาษีอากรต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลประโยชน์ที่รัฐบาลจัดเก็บขึ้นในระยะหลัง จากส่งข้าหลวงออกไปดูแลในบริเวณดังกล่าวนอกเหนือจากเงินส่วย และบรรณาการ โดย เก็บจากการทำมาค้าขายของราษฎร ซึ่งแยกเก็บเป็นหลายประเภท คือ

ก) ภาษีอากรร้อยละ ๓ จากสินค้าขาเข้าขาออก และค่าปรับใหม่ สินค้าหลบหนีภาษี เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๔ ไทยได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานา ประเทศ รัฐบาลได้ยินยอมยกเลิกการเก็บภาษีปากเรือและเก็บภาษีร้อยละ ๓ แทนสำหรับการเก็บผลประโยชน์ดังกล่าว เฝิงนำมาใช้ในเขตมณฑลอีสานสมัยเจ้าพระยามหาอำมาตย์จัสติ เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำอยู่ ณ จำปาศักดิ์ โดยเปิดประมูลแก่ผู้สนใจรับไปดำเนินการ เรียก ผู้ประมูลได้ว่า "เจ้าภาษี นายอากร" ทำหน้าที่เก็บภาษีสินค้าจากพ่อค้าที่ไปมาค้าขายใน มณฑลอีสาน โดยข้าหลวงเป็นผู้คอยตรวจตราการทำบัญชีหาว่าวจำนวนสิ่งของ เพื่อให้เจ้าภาษี

---

๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๒๐/๔ รองอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้า
ธำรงศิริ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑

นายอกรจัดเก็บ^๑ ดังปรากฏในหลักฐานการเก็บภาษีร้อยชัก ๓ เมืองเชียงแตงว่า

... ถ้าราชวงศ์ผู้ว่าราชการเมือง (เชียงแตง) จะเก็บภาษีร้อยชักสามภาษี เบ็ดเสร็จรายใด ก็ให้นายร้อยโท นายครามไปทำบัญชีตรวจตราจำนวนสิ่งของ เก็บชักภาษี ให้ถูกต้องตามพิกัตอัตรา ... หลวงบุรินทรามาตย์ ได้ตรวจดูใน พิกัดเบ็ดเสร็จก็มีแต่ว่า ถ้าลูกค้าปัญทุกเอา เข้าออกไปจำหน่ายนอกราชอาณาเขต ก็ให้เจ้าภาษีชักภาษีข้าวเปลือกเกวียนละ ๒ บาท ชักภาษีข้าวสารเกวียนละ ๑ คำสิ่ง ชักภาษีปลายข้าวเกวียนละ ๒ บาท แต่ที่ราษฎรลูกค้าบันทุกข้าวนอกราชอาณาเขตเข้ามาขายในพระราชอาณาเขตนั้นในพิกัตภาษีไม่มีว่า ให้เจ้าภาษีเก็บชักภาษี ข้าวเข้าชักร้อยชักสามตามพิกัต...^๒

จากหลักฐานข้างต้นจะเห็นว่า เมื่อมีการปรับปรุงการปกครองครอบคลุมบริเวณ ดังกล่าวแล้ว รายได้แผ่นดินได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นจากภาษีร้อยชัก ๓ ของสินค้าขาเข้าขาออก ทุกประเภท ยกเว้นภาษีข้าวที่นำออกไปขายนอกประเทศที่กำหนดเก็บในอัตราพิเศษคือ ข้าวเปลือกเกวียนละ ๒ บาท ข้าวสารเกวียนละ ๑ คำสิ่ง (๔ บาท) ปลายข้าวเกวียนละ ๒ บาท ซึ่งภาษี ร้อยชัก ๓ ของสินค้าขาเข้าขาออกและภาษีข้าวที่นำเข้ามาจำหน่ายใน มณฑลอีสาน (มณฑลลาวท้าว) บริเวณเมืองเชียงแตง ธาราบริวัตร์ บ้านเซบอก ที่ปรากฏ

^๑ในสมัยพระยามหาอำมาตย์เป็นข้าหลวงใหญ่ (๒๔๓๓ - ๒๔๓๔) ในหัวเมือง ลาวฝ่ายตะวันออก พระยาศักตวาณิช เป็นผู้ประมูลภาษีอากรได้ แต่เนื่องจากต่อมาพระยา ศักตวาณิชได้เป็นข้าหลวงจึงลาออกจากตำแหน่งเจ้าภาษีนายอกร เมื่อพระยาพิศณุเทพเป็น ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์แทนพระยามหาอำมาตย์ที่เดินทางกลับกรุงเทพฯ พระยาพิศณุเทพ ได้มอบให้ราชวงศ์เมือง เชียงแตง เป็นผู้ทำหน้าที่จัดเก็บ

^๒กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒ ก/๔ บอกรจำปาศักดิ์ พระพิศณุเทพรายงานเรื่องภาษีร้อยชักสามแถบหัวเมืองลาวตะวันออก

ตามใบบอกเมืองเชียงแตง ปีชวด (ร.ศ.๑๐๗) รวมเบ็ดเสร็จเป็นเงินคงเหลือ ๔๑ ชั่ง ๒ ตำลึง ๓ บาท ๑ สลึง ๓ หุน ดังปรากฏในหลักฐานว่า

... ขุนพิศณุแสนได้ตรวจสอบหาว่าแลตัวพิมพ์ที่เก็บชกภาษี... เก็บเงินภาษีขาออกได้สามสิบชั่งสิบเจ็ดตำลึงสามสลึงสองหุน ขาเข้าร้อยชกสามได้เงินสิบเบ็ด(เอ็ด) ซึ่งแปดตำลึงสองสลึงเฟื้องสี่หุน รวมเป็นเงินดกสี่สิบห้าชั่งห้าตำลึงบาทสองสลึงหนึ่งหุน บ้านแซปกอกขาออกได้หกตำลึงบาทสองสลึงเฟื้องสี่หุน ขาเข้าหกตำลึงสี่หุนรวมเงินภาษีเบ็ดเสร็จร้อยชกสามเมืองเชียงแตง เมืองธราบุรีรักษาเข้าขาออกเป็นเงินตราสี่สิบเจ็ดชั่งสิบตำลึงกึ่งสลึงสามหุนกับเงินปรับใหม่เงินลูกค้าที่ลักซื้อขายเป็นเงินตราห้าชั่งสิบแปดตำลึงรวมภาษีกับเงินค่าปรับใหม่เงินลูกค้าเป็นเงินตราห้าสิบสามชั่งแปดตำลึงกึ่งสลึงสามหุน... เงินภาษีร้อยชกสามภาษีเบ็ดเสร็จเมืองเชียงแตง เมืองธราบุรี บ้านแซปกอก ... คงเหลือห้าสิบเบ็ดชั่งสองตำลึงสามบาทสลึงสามหุน...^๑

ข) อากรค่าตัวพิมพ์ฎีกาสดตัวที่นำไปจำหน่าย และค่าปรับตามเมืองและด่านต่าง ๆ เช่น ด่านชูนธ์ สุดนิคม ฯลฯ ในมณฑลอีสาน โดยจะจัดเก็บแก่ผู้นำโค กระบือ ช้าง ม้า และหมูไปจำหน่าย กล่าวคือ เจ้าพนักงานในเมืองต่าง ๆ จะเป็นผู้ออกตัวพิมพ์ฎีกาแก่พ่อค้า (นายฮ้อย) ตามพิภกัธตราภาษี ช้างตัวละ ๓๐ บาท โด กระบือม้า ตัวละ ๖ บาท สุกรตัวละ ๑ บาท ดังปรากฏในหลักฐานว่า

... ให้ท้าวเพี้ยจัดตั้งเป็นพนักงานสำหรับเก็บชกภาษี ช้าง ม้า โด กระบือ สุกร ซึ่งลูกค้าออกไปจำหน่ายนอกพระราชอาณาเขต ช้างตัวละ ๓๐ บาท ม้า โด กระบือตัวละ ๑๒ สุกรตัวละ ๑ แก่ลูกค้าให้ถูกต้องตามพิภกัธภาษี เบ็ดเสร็จจงทุกครั้งอย่าเก็บภาษีเหลือเกิน ... แต่ทางมโนไพรเมืองคูน ยังมีลูกค้าคุมช้าง ม้า โด กระบือ ไปจำหน่าย ในเขตแขวงเมืองเขมรในบ่ารุงฝรั่งเศษชุกชุม คงจะชกภาษี ช้าง ม้า โด กระบือ สุกร ตามท้องตรา ...^๒

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๖/๖ บอกรจำปาศักดิ์

พระยามหาอำมาตยาธิบดี - ออกค้นนายเวร

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๖/๔ บอกรชูนธ์

การเรียกเก็บค่าตัวพิมพ์ฎีกาสัตว์ที่นำไปจำหน่ายดังกล่าวเป็นผลสืบเนื่องจากการไปมาค้าขายเพราะได้ทำสารกรรมธรรมไว้ต่อกัน^๑ และป้องกันการลักขโมยสัตว์ ดังกล่าวไปขายได้ พ่อค้าคนใดไม่มีตัวพิมพ์ฎีกาประจำสัตว์ที่นำไปขาย ต้องถูกสงสัยเป็นขโมย อาจถูกปรับหรือจับพร้อมทั้งยึดสัตว์ดังกล่าวเป็นของเจ้าเมืองกรมการเป็นต้น

ในปี ๒๔๕๔ หลังจากรัฐบาลได้จัดการมณฑลอีสานตามระเบียบมณฑลขึ้นในทุกประการแล้ว รัชกาลที่ ๖ ได้มีพระบรมราชโองการให้เพิ่มประเภทของค่าธรรมเนียมอากรขึ้นในมณฑลอีสานอีกประเภทหนึ่ง คือ ค่าธรรมเนียมการฆ่าโค กระบือ สุกร ร้อยละ ๖ ของราคาโค กระบือ สุกร ตาม "พระราชบัญญัติ ฆ่าโค กระบือ และสุกร ศก ๑๑๙" เป็นผลประโยชน์ของแผ่นดิน

ก) อากรฝืน^๒ เป็นผลประโยชน์ของแผ่นดินประเภทหนึ่งที่รัฐบาลจัดเก็บในสมัยพระยามหาอำมาตย์เป็นข้าหลวงออกไปดูแลราชการอยู่ ณ เมืองจำปาศักดิ์ โดยเปิด

^๑ การฆ่าโค กระบือ สุกร ในมณฑลอีสานไปค้อยเป็นไปตามพระราชบัญญัติเนื่องจากราษฎร แกล้งตีราคา โค กระบือ สุกรต่ำ ๆ เพื่อจะได้เสียค่าธรรมเนียมน้อย นอกจากนั้นยังนำสัตว์เป็นโรค และสัตว์ที่มีลูกในท้องไปฆ่าจำหน่ายด้วย จนกระทั่ง ร.ศ. ๑๓๑ (๒๔๕๕) พระราชบัญญัติดังกล่าวจึงได้รับการควบคุมอย่างจริงจังขึ้น

กองจดหมายเหตุนานาชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๒๐/๔ รองอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้า:
ดำรงศิริ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑.

^๒ อากรสุราในเขตมณฑลอีสานไม่มี เนื่องจากรัชกาลที่ ๔ ทรงเห็นว่าราษฎรหัวเมืองลาว ต้ม กลั่นสุรากันมากเพื่อทำพิธีต่าง ๆ ตามความเชื่อถือเพื่อเช่นขบวนสรวงต่าง ๆ หากจัดให้มีการประมุขภาชีอากรขึ้นราษฎรบริเวณดังกล่าวจะได้รับความเดือดร้อน

ให้มีการประมูลภาษีขึ้น กำหนดภายใน ๓ ปี^๑ และให้ประมูลภาษีเพิ่มทุกปีจนครบ ๓ ปี
ดังปรากฏในใบบอกเมืองอุบลว่า

... ด้วยเงินแจ่มทำเรื่องราวขอผูกภาษี ยศผู้มาขึ้นต่อข้าพระพุทธเจ้าฉบับ
หนึ่งมีความว่า ให้ข้าพระพุทธเจ้า (หลวงภักดีณรงค์ กรมมหาดไทย) นำเรื่อง
ราวขึ้นถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ รองอธิบดีกรมพระคลัง
มหาสมบัติและหอรัษฎากรพิพัฒน์ เงินแจ่มเป็นตัวเจ้าภาษี นายสุขเป็นนายประกันรับผูก
ขาดภาษียาฝิ่นสุกในหัวเมือง ... รวมเมืองใหญ่ ๑๐ เมือง เมืองขึ้น ๓๓ เมือง
รวม ๔๓ เมือง ... ใน ร.ศ. ๑๑๐ รวมเป็น เงินหลวง ๔๔ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ...
ร.ศ. ๑๑๑ ... ประมูลเงิน ๑๐ ชั่ง รวมเงิน ๕๔ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ... ปี ร.ศ.
๑๑๒ เงินเค็ม ๕๔ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ประมูลเงิน ๑๒ ชั่ง รวมเป็นเงิน ๗๐ ชั่ง
๑๕ ตำลึง ...^๒

นอกจากนั้นยังปรากฏในใบบอกเรื่องภาษีฝิ่นเมืองอื่น ๆ ในปี ร.ศ. ๑๑๐
(๒๔๓๕) เช่น จำปาศักดิ์ ปีละ ๔๔ ชั่ง เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองศรีสะเกษ
เมืองขุขันธ์ ปีละ ๒๐ ชั่ง^๓ จากตัวอย่างที่กล่าวมาย่อมแสดงให้เห็นว่าอากรฝิ่นเป็นรายได้
แผ่นดินที่สำคัญต่อรัฐบาลไม่น้อยกว่ารายได้จากภาษีอากรประเภทอื่น ๆ

๔. ค่าปรับใหม่ในศาล ได้แก่ค่าสินไหม ซึ่งในระยะแรกก่อนที่รัฐบาลส่ง
ข้าหลวงออกไปประจำตามหัวเมืองลาว เพื่อบริหารจัดการมีความจะต้องร้องเรียนแก่เจ้าเมือง
กรมการตามลำดับ โดยผู้ผิดหรือแพศคีความจะเป็นผู้เสียค่าปรับตามระบิลเมืองที่กำหนด
เช่น การทำผิดประเวณีจนถึงตั้งครรภ์ ผู้ผิดจะต้องเสียให้แก่บิดามารดาฝ่ายหญิง ๕ บาท

^๑กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒ ก/๖ บอกอุบล.

พระศีกัษณ์รงค์กรมมหาดไทย - ออกพันนายเวร ๒๔ มกราคม ร.ศ. ๑๐๘.

^๒เรื่องเดียวกัน.

^๓กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๓๐ หอรัษฎากรพิพัฒน์

แจ้งความมายังพระศรีสังหเทพ ๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๐.

เสียค่าปรับแก่เจ้าเมืองกรมการ ๓ ตำลึง^๑ จนกระทั่งในสมัยรัฐบาลสงฆ์หลวงออกไป
จัดราชการในมณฑลดังกล่าวจึงเกิดศาลข้าหลวงขึ้นอีกขึ้นหนึ่ง เพื่อพิจารณาคัดความถี่
เจ้าเมืองกรมการตัดสินไปแล้วแต่คู่ความไม่พอใจ นับเป็นศาลสูงสุดในหัวเมือง ดังปรากฏ
หลักฐานในสมัยกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่ในมณฑลอีสานว่า

... ถ้าใครมีคดีความกัน ก็ให้นำขึ้นฟ้องร้องต่อตาแสงกำนัน ซึ่งจำเลยสังกัดอยู่
ให้เปรียบเทียบปรับผู้แพ้ต้องเสียค่าปรับ ให้ตาแสงกำนัน เบียดเงินสองสลึง ถ้าตาแสง
กำนันเปรียบเทียบให้แล้วไม่เป็นที่ตายใจก็ให้ไปร้องยังนายเส่นนายแขวง ผู้แพ้ต้อง
เสียค่าเปรียบเทียบในชั้นที่นายเส่นนายแขวงช่วยทำให้ แล้วไปนี้หนึ่งบาท...
ยังมีเป็นที่ตกลงกันให้ไปฟ้องยังศาลเมืองในชั้นนี้ถ้าศาลเมืองได้เปรียบให้ "บให้" เป็นที่
แล้วกันไม่ได้ ต้องเสียค่าปรับเทียบ ๓ บาท ถ้ามีตกลงพอใจในการที่ศาลเมือง
เปรียบเทียบนี้อีกจนคำฟ้อง ก็ต้องเสียค่าฟ้อง ๒ บาท ค่าหมายเรียก ๑ บาท
ค่าหมายบังคับ ๑ บาท ค่าตัดสิน ๒ บาท ... ยังมีพอใจในการตัดสินนั้นอีก ก็ให้
ร้องยังศาลข้าหลวงต้องเสียเงินค่าตัดสินในชั้นศาลข้าหลวงนี้ ๘ บาท นอกนั้นไม่ต้อง
เสียชั้นใดอีก...^๒

ค่าปรับใหม่ตามหลักฐานข้างต้น เสียตามกำหนดตลอดจนกระทั่ง ปี ๒๔๕๑
รัฐบาลได้จัดตั้งศาลมณฑลอีสานและศาลเมืองขึ้นที่สุรินทร์ ร้อยเอ็ด ขุขันธ์ ค่าปรับ
เปรียบเทียบเดิมถูกยกเลิกไป โดยมาเสียเป็นค่าธรรมเนียมศาลแทน ซึ่งค่าธรรมเนียม
ดังกล่าวถือเป็นผลประโยชน์ของแผ่นดิน^๓ ทั้งนี้เพราะผู้พิพากษา เจ้าเมืองกรมการ มีฐานะ

^๑กรมศิลปากร ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ

^๒กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๔ ประกาศศึกเดือน

กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔

^๓ค่าปรับเปรียบเทียบในคดีความต่าง ๆ ที่ผู้แพ้เสียในศาลถือเป็นรายได้ส่วน
หนึ่งของเจ้าเมืองกรมการและข้าหลวง เพราะในสมัยก่อนเจ้าเมืองกรมการข้าหลวง
ไม่มีเงินเดือน ระเบียบการดังกล่าวได้ยกเลิกไปในปี ๒๔๕๑.

เป็นข้าราชการรับเงินเดือนจากรัฐบาล ซึ่งแตกต่างจากสมัยก่อนที่ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการไม่มีเงินเดือนจึงต้องอาศัยจากผลประโยชน์ต่าง ๆ

จะเห็นได้ว่าภายหลังที่รัฐบาลเข้าจัดการควบคุมหัวเมืองในเขตมณฑลอีสานอย่างรัดกุมแล้วทำให้ระเบียบการเก็บผลประโยชน์ถูกปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปหลายอย่าง เช่น เพิ่มชนิดของภาษีขึ้น ดังนั้นแม้จะลดจำนวนเงินส่วยจากเดิม ๖ บาท ลงเป็น ๓.๕๐ บาท (๓บาท ๓๒ อัฐ)^๑ ในปี ๒๔๔๔ และเพิ่มเป็น ๔ บาท ในปี ๒๔๔๘ ตามระเบียบพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการและลดเงินค่าราชการลงในบางท้องที่ในปี ๒๔๕๕^๒ แต่ให้เก็บตามระเบียบเงินค่าราชการในมณฑลชั้นในทุกประการ แต่กระนั้นก็ตาม แม้จะลดเงินค่าราชการลงในบางท้องที่แต่ไม่ทำให้รายได้ของแผ่นดินลดลงแต่กลับเพิ่มจำนวนมากขึ้น ดังปรากฏในใบบอกเมืองชูนธ์ ร.ศ. ๑๑๕ ว่า "...การเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน บรรดาข้าราชการค่าธรรมเนียมและภาษี อากรในเมืองชูนธ์แลอำเภอลำภูมอขึ้นในปี ๑๑๕ เก็บได้ ๕๓,๑๑๘ บาท ๔๘ อัฐ การเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน ปี ๑๑๕ นี้ เจริญขึ้นกว่า ปี ๑๑๔..."^๓

จากหลักฐานดังกล่าว ย่อมแสดงให้เห็นว่าการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระเบียบวิธีการเก็บผลประโยชน์ให้รัดกุม เรียบร้อยขึ้น ทำให้การจัดเก็บรายได้ของแผ่นดินได้เพิ่มมากกว่าแต่ก่อนมาก

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๔ ประกาศตั้งเดือน กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๑๘.๑/๑ ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการในมณฑลลาวท้าว ๒๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๑๔ บอกลำชูนธ์ พระยาชูนธ์ภักดีศรีนครลำดวน - กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ค. ด้านวัฒนธรรมความเป็นอยู่

เนื่องจากที่ตั้งของมณฑลอิสาน มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงยกตัว จึงทำให้ประชาชนมีสภาพความเป็นอยู่ตลอคนชนบทรรม เนียมประเทณี แตกต่างจากภูมิภาคอื่น ๆ กล่าวคือ สภาพสังคมความเป็นอยู่ของชาวอิสานโดยทั่วไปเป็นสังคม เกษตรกรรม ปลูกข้าว-เหนียวเป็นหลัก แต่ละกลุ่มอยู่กันเสมือนญาติพี่น้อง ช่วยเหลือ เกื้อกูลกันแม้ลักษณะสังคมจะขยายตัวขึ้น แต่สภาพความเป็นอยู่ก็ยังคงอยู่ในระบบ เศรษฐกิจแบบการตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐาน (Basic Need)^๑ คือเป็นระบบ เศรษฐกิจแบบยังชีพหรือแบบทำมาหากิน (Subsistence Economy) เพราะทุกคนครัวจะผลิตปัจจัยในการดำเนินชีวิตทุกอย่างเอง เช่น ทำนาข้าว ปลูกพืชผัก ทำไร่ป่อ ป่าน ผ้าย ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้า ฟันเชือก จักสานกระบุง ตะกร้า ถักแห สวีง ทำไถ คราด สร้างและซ่อมแซม บ้าน ฯลฯ การทำมาหากินของคนลาวจึงผิดกับคนไทยมาก คือคนหนึ่งทำมาหากินถึง ๒๐ อย่าง หรือมากกว่านั้น และการทำมาหากินส่วนใหญ่ก็ทำเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นสำคัญ^๒ ที่เหลือกันไว้สำหรับเสียส่วย หรือแจกจ่ายแก่เพื่อนบ้าน อาชีพที่สำคัญของราษฎร มณฑลอิสานพอสรุปได้ดังนี้ คือ^๓

^๑ อภิศักดิ์ โสมอินทร์ ภูมิศาสตร์อิสาน (ร.พ.ศ. ๒๕๒๕) หน้า ๔๗.

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๕๔/๗ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม - เจ้าคุณพระยาพิพัฒน์โกษา ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๑

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๒๐/๔ รองอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้าธำรงศิริ รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑

๖. การทำนาข้าว ซึ่งลักษณะที่น่าจะเป็นนาดี เพราะสภาพภูมิประเทศไม่
สม่ำเสมอ ลาดเอียงตลอด ระยะเวลาที่มีน้ำขังอยู่เสมอ ข้าวที่ปลูกจึงเป็นข้าวเหนียว
ส่วนข้าวเจ้าและข้าวเหนียวดำจะปลูกเพียงเล็กน้อยไว้สำหรับทำขนมในเทศกาลต่าง ๆ
ปริมาณข้าวที่ปลูกก็พอรับประทานในครอบครัวและ เหลือไว้สำหรับเกณฑ์ราชการ^๑ และ
สำหรับเพาะปลูกในปีต่อไป

๗. การเลี้ยงไหม มีเลี้ยงกันทุกบ้าน บ้านละ เล็กน้อย สำหรับห่อเป็นผ้า
ม่วง ผ้าขาวม้า ผ้ามุง ไว้ใช้ในครอบครัว

๘. การทำไร่ เช่น ปอ ป่าน ปอเทือง ฝ้าย ซึ่งจะปลูกกันทุกครอบครัว
เช่นกัน สำหรับใช้ในครอบครัว และส่งส่วย เช่น เมืองเขมรราชในสมัยรัชกาลที่ ๒ กำหนด
ให้ส่งส่วย น้ำรัก ๒ เลขอ้อย ป่าน ๒ ขอดต่อ ๑๐ บาท เป็นต้น^๒

๙. การเลี้ยงสุกร เลี้ยงกันเกือบทุกบ้านโดยใช้อาหาร เช่น ไร่ข้าว เกษอาหาร
น้ำแฉ่ำข้าว

๑๐. สัตว์พาหนะ เช่น โค กระบือ ซึ่งเลี้ยงไว้ใช้งาน การเลี้ยงทำง่ายโดย
การปล่อยให้ตามป่าเขา พอถึงหน้าน้ำก็จะไปดื่มน้ำ^๓ เป็นสัตว์ที่มีประโยชน์มากทั้งไถนา
ลากเกวียน และเป็นอาหาร ตลอดจนนำไปชวดกับคนมาเป็นทาส^๔

^๑ข้าวเกณฑ์แต่ละเมืองจะไม่เท่ากัน เช่น ข้าวเกณฑ์เมืองทองขึ้นเขมรราช
เกณฑ์เลกละ ๕ ถัง (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒ ก/๑๑ บอกรจำปาศักดิ์)
เมืองสุรินทร์เกณฑ์เลกละ ๓ ถัง เป็นต้น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ก.๑๓.๑/๒๔
บอกรศรีโสภณ)

^๒เติม วิภาคพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสานเล่ม ๑ หน้า ๑๒๔

^๓กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๒๐/๔ รองอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้า
ธำรง - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑.

^๔คำบอกเล่าของ นางส่วย สิริบุตรและนางโหม่ง ฉลุศรี บ้านน้ำคำ
ตำบลนาสะไม อำเภอดงการพิชผล จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๕๒๐

^๕เรื่องเดียวกัน.

๖. การเพาะปลูกอย่างอื่น ๆ เช่น ข้าวโพด หนาก มะพร้าว มะม่วง อ้อย ยาสูบ คราม ซึ่งจะปลูกพอมีรับประทานและใช้จ่ายในแต่ละครอบครัว แม้ในสมัย การปฏิรูปการปกครองแล้วก็ตาม ราษฎรก็ยังนิยมปลูกมากกว่าที่เป็นอยู่ ดังจะเห็นได้ จากรายงานของหลวงจินดารักษ์ ถึงกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวไปตรวจราชการ เมืองจำปาศักดิ์ว่า

... ได้สังเกตเห็นราษฎรพลเมืองในนครจำปาศักดิ์ มีแต่คนเกียจคร้านเสียมาก ไม่ค่อยจะประกอบการในการเพาะปลูกต้นไม้ซึ่งจะเป็นการเจริญแก่บ้านเมือง มีแต่ ทำนาและหาปลาเลี้ยงชีพโดยมาก เพาะปลูกของอื่นไม่มีใครมี โดยพวกนี้ถือตามคำ ลาวพูดกันว่า อิ่มแล้ว บ่ (ไม่) ออยากหลับแล้ว บ่ ย่าน (ไม่กลัว) ชีคร้าน (ชี่เกียจ) บ่ (ไม่) เหนื่อย...

๗. ของป่าต่าง ๆ เช่น ผลเร็ว นอระมาด งาช้าง ฝั ง ชีฝั ง ก่า ยาน และ น้ำันครั้ง เป็นทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์มากใน เขตมณฑลอิสาน โดยเฉพาะในเขตฝั งช้ำ ย แม่น้ำโขง จนได้ชื่อว่าเป็นดินแดนแห่ง ก่า ยาน เครื่องเทศ และครั้งชนิดที่^{๑๒} นอกจากนี้ ก็มีชันยาง กระทั่งติดหรือกะ ตังกะตีว^{๑๓} ซึ่งของป่าต่าง ๆ นั้นนับเป็นส่วที่สำคัญอย่างหนึ่งของ หัวเมืองในมณฑลอิสานส่งมาเมืองหลวง

๘. เกลือสินเธาว์ ในบริเวณมณฑลอิสานมีมากบริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด เช่น ที่บ่อพันขันอำเภอสวรรภูมิ จังหวัดอุบลราชธานีบริเวณอำเภอดระการพิขผลและบริเวณบ้าน ท่าบ่อตำบลนจรูณ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ปรากฏว่าทำบ่อ เกลือในลักษณะใด แต่ที่ทำในปัจจุบันต่างคนต่างทำในที่ที่เป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง แล้วนำไปขายหรือหรือแลกเปลี่ยนอย่างอื่น

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ม.๕๗/๑๔ หลวงจินดารักษ์ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๑๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔.

^{๑๒} ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล) เอกสารควอฟอร์ต หน้า ๑๐๓-๑๐๔

^{๑๓} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๖๐/๔ รองอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้า ชำรงศิริ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

การอาชีพซึ่งกล่าวว่ามีมาตลอดกระทั่งสังคมขยายตัวมากยิ่งขึ้น มีการติดต่อไปมา ถึงกันระหว่างหมู่บ้าน ต่อหมู่บ้าน เพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งมีแตกต่างกัน เช่น บางหมู่บ้านทำ นาไม่ได้ผล ก็เก็บหาของป่าหรือทอผ้าต่าง ๆ นำไปแลกเปลี่ยนกับข้าวปลาอาหารจากอีกหมู่บ้าน หนึ่ง ซึ่งระบบความเป็นอยู่ดังกล่าวนี้เป็นการพัฒนาไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยน (Barter System)^๑ กล่าวคือ ไม่มีการซื้อขายผลผลิตในสังคม แต่ใช้การแลกเปลี่ยน กันในสังคมหมู่บ้าน และหมู่บ้านต่อหมู่บ้าน เช่น นำข้าวไปแลกเปลี่ยนกับเกลือ นำพริก มาซื้อ ไปแลกเปลี่ยนกับ ปลาหรือของป่าอื่น ๆ ฯลฯ ดังปรากฏในหลักฐานว่า เมื่อเกิดภาวะข้าวยาก หนักแพงในเขตทลธิสาน ประชาชนจะนำเอาผ้าแดง ผ้าขาวและสิ่งของไปแลกเปลี่ยนข้าว ตามหมู่บ้านชาวข่า ส่วนราษฎรที่อยู่ตามชายเขตแดนที่ทำนาได้น้อย ก็จะจัดหาของป่า เช่น ไม้สัก ไม้สัก ไม้สัก และหวาย มาแลกเปลี่ยนกับข้าวสารจากผู้ที่มีข้าวอยู่เสมอ^๒

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการพัฒนาการค้าในสภาพสังคมความเป็นอยู่ ระบบเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยนได้ขยายตัวกว้างขวางจนเกิดการแลกเปลี่ยนระหว่างเมือง ต่างเมืองขึ้นตลอดทั่วเขตทลธิสาน จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ บริเวณเขตทลธิสานจึงมี การติดต่อซื้อขายกันระหว่างเมืองต่าง ๆ นอกเขตทลและประเทศใกล้เคียง เช่น เขมร ทวน โดยอาศัยลำโขงเป็นเส้นทางคมนาคม มีพ่อค้าจากเขมร ไซ่ง่อน ล่องเรือขึ้นมารับ

^๑ อติศักดิ์ โสมรินทร์ ภูมิศาสตร์อีสาน หน้า ๔๗

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๓/๔ บอกรำป่าศักดิ์ พระพิบูลเทพ - ออกพันนายเวร กรมมหาดไทย ๓๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๐

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๑๔.๒/๑ พระยาศรเทพพรราชปลัด ทูลฉลอง - พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนสมเด็จพรพันธุราษฎรเลขานุการ ๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔

ซื้อของป่าจากบริเวณดังกล่าว เพื่อนำไปขายยังประเทศจีน การค้ารังขี้รีดของประชาชน ในมณฑลฮีสาน ระยะนี้ นอกจากการประกอบอาชีพตามปกติและเก็บหาของส่งส่วยแล้ว ยังมีการ สิ้นตัวในการนำของป่ามาขายแก่พ่อค้าดังกล่าวอีกด้วย จนรัชกาลที่ ๓ ต้องออกประกาศ ห้ามการค้าขายในเส้นทางลุ่มแม่น้ำโขง เนื่องจากพ่อค้าใน เขมร ไช่ซ้อน เป็นคู่แข่ง ทางการค้ากับรัฐบาลในประเทศจีน การค้าทางลำน้ำโขงระหว่างมณฑลฮีสานกับ เขมรและ กวณจึงหยุดชะงักไปจนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลประกาศให้มีการค้าขายแบบเสรีกับ ต่างประเทศ การค้าขายในมณฑลฮีสาน เริ่มขยายตัวอีกครั้งจนของป่าต่าง ๆ ลดน้อยลง จนมีไม่เพียงพอสำหรับเสียด่วย และเมื่อฝรั่งเศสมีอิทธิพลเหนือกวณและ เขมร การค้าขาย ระหว่างมณฑลฮีสานกับฝรั่งเศสก็มากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อมีพ่อค้าจีน เขมร กวณ ฝรั่งเศส ล่องเรือขึ้นมารับซื้อสินค้าจำนวนมาก แต่มีสินค้ามาจำหน่ายเพียงเล็กน้อยจึงทำให้มณฑล ฮีสานมีเงินตราฝรั่งเศสมากกว่าเงินตราไทย ดังปรากฏในหลักฐานกรมพระยาดำรงราชานุภาพมีไปถึง กรมขุนสมตอมรพันธุ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

... เวลาที่ตัวเงินบาทสำหรับราษฎรจะใช้จ่ายในสองมณฑลนั้นก็น้อยลงกว่าแต่ก่อน แลราษฎรใช้เงิน เหรียญฝรั่งเศสมากขึ้น ... เพราะพ่อค้าที่จะเข้ามาจากเขตฝรั่งเศส ไม่มีสินค้ามาขาย... พาเงิน เหรียญฝรั่งเศสเข้ามาซื้อสินค้าออกไป เพราะฉะนั้น จึงทำให้เงิน เหรียญตราฝรั่งเศสมากขึ้น...^๑

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าบริเวณ "เขตพื้น เมืองฮีสาน" (มณฑล ฮีสาน) ได้ขยายตัวทางเศรษฐกิจเข้าสู่ระบบการค้าหรือ เศรษฐกิจระบบทำมาค้าขาย (Market Economy)^๒ แต่การค้าขายดังกล่าวยังคงทำกับ เขมร กวณ และฝรั่งเศส

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ม.๕๗/๑๔ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - กรมขุนสมตอมรพันธุ์ ๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑

^๒ อภิศักดิ์ โสมอินทร์ ภูมิศาสตร์ฮีสาน หน้า ๔๔

มากกว่ามณฑลอื่นใน^๑ และกรุงเทพฯแม้จะเริ่มมีการปฏิรูปการปกครองไปบ้างแล้วก็ตาม
คงจะเห็นได้จากหลักฐานว่า

... พระศกิตาวานิช จินพ่อค้ามีชื่อ แจกความว่า ... พวกจีนลูกค้าไปจัดซื้อสินค้า
รวมไว้ แลลูกค้าเมืองนครราชสีมา จะบันทุกน้ำแดง ผ้าขาว สิ่งของต่าง ๆ ขึ้นไป
จำหน่าย แล้วจัดซื้อเร็ว หนึ่ง เขา นอ งา ลงมาทางเมืองนครราชสีมา มาจำหน่าย
ทางกรุงเทพฯทางหนึ่ง ลางพวกก็บันทุก เรือล่องไปทางลำน้ำโขง เชียงแตงลงไม่จำหน่าย
... ที่เมืองเขมรนอกพระราชอาณาเขต...^๒

สินค้าที่ส่งไปขายทั้ง ๒ ทาง ในหลักฐานข้างต้นซึ่งเป็นระยะที่การคมนาคมติดต่อ
ไปมากับหัวเมืองขึ้นในไม่สะดวก พวกพ่อค้าจากเมืองนครราชสีมาที่ออกไปจัดซื้อจึงน้อยกว่า
พ่อค้าจากเมืองเขมร จากความเป็นจริงดังกล่าวทำให้รัฐบาลตระหนักถึงความจำเป็นที่จะ
พัฒนาการการคมนาคมขึ้น เพื่อให้การคมนาคมไปมาระหว่างมณฑลอีสานและหัวเมืองลาว
ต่าง ๆ กับมณฑลขึ้นในติดต่อไปมาถึงกันได้โดยสะดวก สำหรับเส้นทางการค้าขายระหว่าง
"เขตพื้นเมืองอีสาน" (มณฑลอีสาน) กับหัวเมืองต่าง ๆ ระยะเวลาปี ๒๔๔๗^๓ มีอยู่ ๒ ทาง
คือ

(๑) ค้าขายกับเขมร ไซ่ง่อน ของฝรั่งเศส ซึ่งมีทั้ง ๒ ทาง คือ

- ทางน้ำ คือการค้าตามลำน้ำโขง โดยมีเมืองเชียงแตงเป็น
เมืองหน้าด่านที่สำคัญ ดังมีหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ ๒ เจ้าเมืองนครราชสีมาได้มาตั้ง
ด่านจับตี่ข้าว และเรียกเก็บภาษีบริเวณลำน้ำโขงที่เมืองโขง (เชียงแตง) และคอนโขง

^๑ การค้าขายระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองในมณฑลอีสาน เพิ่งมีมากขึ้นภายหลังที่
ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแก่ฝรั่งเศสในปี ๒๔๓๖ โดยเฉพาะระยะที่ไทยสร้างรถไฟ
ไปยังบริเวณดังกล่าว

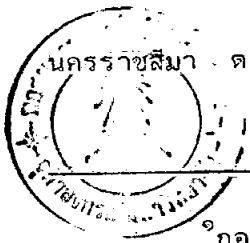
^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๖/๑๔ พระยามหาอำมาตยา-
ธิบดี - ท่านลูกชุก ๗ ศาลา วันพุธขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีระกา จ.ศ. ๑๒๔๗

^๓ ปี ๒๔๔๗ เป็นปีที่จำปาศักดิ์ซึ่งเป็นดินแดนในมณฑลอีสาน ถูกยกให้แก่ฝรั่งเศส
ทำให้ไทยหมดเมืองท่าสำคัญในการค้าลุ่มแม่น้ำโขง

(ศรีธรร) ในสมัยรัชกาลที่ ๓ สั่งห้ามไม่ให้มีการค้าขายของป่ากับเขมรและญวนอีก เนื่องจากพ่อค้าเขมร ญวน เป็นคู่แข่งทางการค้ากับรัฐบาลไทย และเมื่อไทยมีศึกติดพันกับญวนใน เขมรการค้ากับบริเวณดังกล่าวก็หยุดชะงักไป จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๔ บริเวณดังกล่าว จึงได้เริ่มมีการค้าขายกับเขมรและญวนอีก โดยมีเมืองแสนปาง ศรีธรร เชียงแตง เป็นเมืองต้นทางลูกค้า^๑ ที่สำคัญ

-ทางบก ส่วนใหญ่เป็นการค้าขาย โคน กระบือ ช้าง น้ำ ซึ่งมี ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นส่วนใหญ่ เช่น ด้านบ้านเซปอก ธาราบรีวัตร ทางฝั่งซ้าย แม่น้ำโขง และค่านูซันธ^๒ ค่านูตนิคม เมืองขึ้นของเสียมราฐต่อแดนกับเมืองชูนันธ^๓ แต่ภายหลังการเสียดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแก่ฝรั่งเศสการค้าขายทางด้านบ้านเซปอก ธาราบรีวัตรก็สิ้นสุดลงคงเหลือแต่บริเวณชูนันธ^๓ สูดนิคม บ้าง ส่วนกับมณฑลอื่น ๆ จะมีบ้าง ก็เป็นพวกตองชู ลงมาจากเมืองเชียงใหม่มาค้าขายในมณฑลอีสาน^๔ การค้าขายทางบก ส่วนใหญ่จึงค้าขายกับมณฑลขึ้นใน และเขมรบางส่วน

(๒) การค้าขายกับมณฑลขึ้นในและดินแดนเขมรส่วนใน โดยผ่าน

นครราชสีมา ตามเส้นทางสำคัญดังนี้คือ^๑

^๑กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒ก/๓ พระยามหาอำมาตยา-
ธิบดี - ออกขุนนายเวร วันพุธ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา จ.ศ. ๑๒๔๗

^๒ฝั่งค้าขายกับเขมรส่วนใหญ่ในบริเวณเสียมราฐ พระตะบอง
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒ก/๔ บอกรจำปาสักดิ์
พระพิศุเทพ - ลูกขุน ๓ ศาลา ๓๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๐

^๓กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒ก/๑๔ พระยามหาอำมาตยา-
ธิบดี - ลูกขุน ๗ ศาลา วันพุธขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีระกา จ.ศ. ๑๒๔๗.

^๔พระยาเพชรบูรณ์ จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา (ร.พ. โสภณพิทรณ-
ธนากร ๒๔๗๖) หน้า ๓-๔

- ช่องดงพระยาไฟ ช่องปากสวอง อำเภอจันทิก ซึ่งเป็นระยะทางระหว่างโคราช สระบุรี ใช้เกวียนได้
- ช่องตะโก อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นช่องทางไปอยุธยา ประเทศ ไปเขมรต่ำใช้เกวียนได้
- ช่องนางพอกกลาง หรือช่องนางสระหม อำเภอค่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา เป็นเส้นทางลงไปเมืองไชยบาดาลจังหวัดลพบุรี ใช้เกวียนได้
- ช่องบ้านกรวด ช่องบาระแน อยู่ระหว่างบุรีรัมย์กับเมืองสวายจิกของเขมร
- ช่องกุ่ม ช่องสะแกราด ช่องชบสาค หรือ ช่องบุขุ่นเป็นทางไปมาระหว่างโคราช ปราจีนบุรี
- ช่องเขาตาปั่ว อำเภอจันทิก และช่องกระบองอำเภอ จตุรัส จังหวัดชัยภูมิ เป็นเส้นทางไปไชยบาดาล จังหวัดลพบุรี
- ช่องเขาพันล้าน อำเภอจตุรัส เป็นช่องทางลงไปเพชรบูรณ์ใช้เกวียนได้ในฤดูแล้ง

ดังได้กล่าวแล้วว่าราษฎรในมณฑลอีสาน ไม่มีคนทำการค้าขายเพราะกลัวบาปการค้าขายส่วนใหญ่จึงตกอยู่ในมือของคนจีน ต้องชุกฉา ซึ่งเรียกว่า "พวกนายฮ้อย" และเมื่อตลาดการค้าขายตัวมากขึ้นการซื้อขายในบริเวณดังกล่าวจึงมีมากขึ้น นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมากระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่การค้าส่วนใหญ่ก็มีเพียง ๑ ใน ๓ ของผลผลิตที่ได้เท่านั้น เมื่อไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเสียแก่ฝรั่งเศส ในปี ๒๔๓๖ มณฑลอีสานได้รับการปรับปรุงมากยิ่งขึ้นจนรัฐบาลตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายแรก ระหว่าง

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๔/๗ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม - เจ้าคุณพระยาพิพัฒน์โกษา ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๑

นายฮ้อยหรือนายร้อยเป็นคำที่ชาวอีสานเรียกพวกพ่อค้าที่ไปมาค้าขายส่วนใหญ่เป็นคนจีน ฉลา ต้องชุก

กรุงเทพ - นครราชสีมา ขึ้นใน ปี ๒๔๓๗ โดยเปิดใช้ตลอดสายในปี ๒๔๔๓ จากการที่รัฐบาลตระหนักถึงความสำคัญในการพัฒนาการด้านคมนาคมดังกล่าว ทำให้ การค้าขายระหว่างมณฑลอีสานกับ เขมรและญวนของฝรั่งเศสลดลง และหันไปทำการค้าขายกับมณฑลขึ้นในมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากรายงานการค้าขายของเมืองขุขันธ์ ปี ร.ศ. ๑๑๔ (๒๔๔๗) ถึงสถิติการจำหน่ายสินค้า เขา พัง ไปต่างเมือง มีราคา ๗,๖๔๒ บาท และส่งสินค้าจากต่างเมืองไปจำหน่ายในขุขันธ์ ถึง ๒๔,๘๖๐ บาท^๑ จากยอดการค้าดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าการค้าขายระหว่างมณฑลอีสานขยายตัวมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก โดยเฉพาะการค้าระหว่างมณฑลอีสานกับโคราช (นครราชสีมา) ในฐานะเมืองศูนย์กลางทางการค้าระหว่างหัวเมืองลาวกับกรุงเทพแทนศูนย์กลางทางการเมืองในสมัยก่อน^๒ ดังปรากฏในหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

...แต่เห็นตั้งข้าหลวง เพื่อกำกับรักษาราชการตลอดออกไปจนหัวเมืองลาวกลางกระทั่งหัวเมืองกินนอก ตัวข้าพเจ้าในหัวเมืองลาวเหล่านี้ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงต่างหาก แบ่งออกไปแล้ว ข้าหลวงกองนี้มีหน้าที่เฉพาะในเขตเมืองนครราชสีมาเท่านั้น อย่างเข้าใจผิดเป็นอย่างเกินไป ... พระราชประสงค์ที่ตั้งข้าหลวงกองนี้ เพื่อกำกับตรวจตราและทำนุบำรุงทางการค้าขาย ทางสินค้าที่มาแต่หัวเมืองต่าง ๆ ฝั่งทางมารวมที่นครราชสีมา เพื่อว่า เมื่อรถไฟ แล้วถึงนครราชสีมา จะได้มีสินค้าบริบูรณ์พอ ประโยชน์ของรถไฟได้... การบำรุงบ้านเมืองให้ตั้งงามเป็นสง่าเปิดเผยนั้น ไม่สำคัญเหมือนจะคิดสอดส่องมองหาสินค้า และบำรุงสินค้าในเมืองก็ตรวจตราบ้างว่าสิ่งใดควรบำรุงให้เป็นสินค้าใหญ่ได้ แลทดลองพืชพรรณที่ควรเพาะ

^๑ตลาดเขาตองของมณฑลอีสานก่อนนครราชสีมา

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๒๐/๔ รองอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้า

ธำรงศิริ - กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ.๑๓๑.

^๒โคราชเป็นเมืองศูนย์กลางทางการเมืองระหว่างหัวเมืองลาวกับกรุงเทพมาตลอด นับแต่เข้ามาตั้งแคตมัยอนุบาตจนเดาวย จนกระทั่งหัวเมืองลาว ผิดเกี่ยวกับการคุกคามจากฝรั่งเศส รัฐบาลจึงเห็นเข้าควบคุมโดยส่งข้าหลวงออกไปดูแล จัดการปกครอง จนสามารถตั้งเข้าเป็นสำนักหนึ่งของกรุงเทพ ความสำคัญในฐานะศูนย์กลางทางการเมืองของนครราชสีมาจึงหมดลงอย่างสิ้นเชิง

เนื่องจากสินค้าจากเขตมณฑลอิสานจะไหลลงไปทางช่องเสม็ด ศรีโสภณ พระตะบองแทน นครราชสีมา ดังปรากฏในหลักฐานที่พระยาจำแลนบดีข้าหลวงเทศาภิบาล ถึงกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

...ช่องเสม็ดนั้นเป็นทางเกวียนลงได้ เพื่อจะขนสินค้าทางศรีโสภณ และทางมณฑลอิสาน นครราชสีมาตอนใต้ ไปลงเรือใหญ่ที่พระตะบอง ถ้าฝรั่งเศสสร้างทางรถไฟสายนี้จริงแล้ว สินค้าทางนางรอง ประโคนชัย บุรีรัมย์ สุรินทร์ สังขะ ศรีสะเกษ ชุรินทร์ คงไปลงช่องเสม็ดไปทางฝรั่งเศสหมด เมืองนครราชสีมาเป็นตลาดกลางจะร่วงโรยลงเกือบถึงครึ่งตัว และจะเป็นการเสียหาย... ทางป้องกันก็อยู่ในฐานะที่ต้องรับสร้างรถไฟสายแยกจากเมืองนครราชสีมา มาเมืองบุรีรัมย์...^๑

ผลจากการสร้างทางรถไฟสายแยกสู่แหล่งสินค้าในมณฑลอิสาน ตัดหน้าฝรั่งเศสดังกล่าว ทำให้นครราชสีมายังเป็นตลาดกลางสินค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับมณฑลอิสาน และทำให้สินค้ามณฑลอิสานขยายตัวยิ่งขึ้น เพราะ

... ทางรถไฟ อาจชักย่นหนทางหัวเมืองซึ่งตั้งอยู่ไกลไปมาถึงกันยากให้กลับเป็นหัวเมืองใกล้ ไปมาถึงกันได้โดยรวดเร็วพลัน การย้ายขนสินค้าไปมาซึ่งเป็คนารลำบาก ก็สามารรถจะขนย้ายไปมาถึงกันได้โดยง่าย เมื่อเป็นดังนี้ หัวเมืองใดที่มีดินอุดมดี แต่สินค้ายังไม่บริบูรณ์ เพราะจัดหนทางไปมายาก ไม่สามารถขนสินค้าได้ ก็คงมีผู้อุตสาหกรรม คิดสร้างท่าเลเพาะปลูกสิ่งสินค้าขึ้นให้มากยิ่งขึ้น เป็นการเปิดโอกาสให้คณะประชาราษฎร มีการตั้งการท่ามาหากิน กว้างขวางออกไป และทำให้ทรัพย์สินบัตติกรุงสยามให้มากยิ่งขึ้นด้วย...^๒

^๑ กงจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๑/๗ พระยาจำแลนบดี ข้าหลวงเทศาภิบาล - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๓๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๔ (๒๔๔๔)

^๒ "คำประกาศสร้างทางรถไฟ สาย กรุงเทพ - เมืองนครราชสีมา"
ราชกิจจานุเบกษา ๗: ๔๔๖-๔๔๗.

สำหรับสินค้าที่สำคัญในเขตมณฑลฮีสาน มีดังนี้ คือ^๑

๑. ข้าว เป็นสินค้าที่ซื้อขายกันภายในมณฑลหรือในมณฑลใกล้เคียงบ้าง แต่มีจำนวนน้อยมาก การค้าข้าวตกอยู่ในมือของคนจีนเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือ พ่อค้าจีนจะรับซื้อข้าวของราษฎรในท้องถิ่นนั้นไว้มาก ๆ ในราคาถูก ๆ สำหรับจำหน่ายเวลาราษฎรไม่มีข้าวจะรับประทานและเพาะปลูก พวกพ่อค้าจีนก็จะเอาข้าวที่ซื้อไว้นั้นออกมาจำหน่ายแก่ราษฎรในราคาแพง จึงทำให้พ่อค้าจีนร่ำรวยมาก

๒. ไหม เป็นสินค้าประเภทหนึ่งในมณฑลฮีสาน กล่าวคือราษฎรจะเลี้ยงไหมกันทุกบ้าน แต่เลี้ยงบ้านละเล็กละน้อย จึงไม่เป็นสินค้าใหญ่โต เพราะเมื่อเลี้ยงได้ก็จะขายเป็นผ้าม้วน ผ้าขาวม้าจำหน่าย เช่น ผ้าม้วน อย่างดีราคา ๘-๑๒ บาท ผ้าขาวม้าราคา ๒-๔ บาท นอกจากนั้นก็ขายเป็นเส้นให้แก่พ่อค้าจีนนำมาขายนครราชสีมา ราคาหาบละ ๒๕๐-๔๒๐ บาท

๓. ฝ้าย เป็นสินค้าซื้อขายในเขตมณฑลฮีสานประเภทหนึ่งโดยในระยะแรกราษฎรจะปลูกฝ้ายสำหรับไว้ใช้ในครอบครัว แต่ภายหลังการปลูกฝ้ายไม่นิยมกันนัก เนื่องจากพ่อค้าชาวจีนได้นำเอาค้ายต่างประเทศมาขาย ราษฎรจึงนิยมมาก ถือว่าสะดวกและสวยงามกว่า

๔. สุกร นับเป็นสินค้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของมณฑลฮีสาน เนื่องจากราษฎรนิยมเลี้ยงกันทุกบ้าน บ้านละ ๑-๒ ตัว และเป็นที่ต้องการของตลาดมาก โดยเฉพาะที่นครราชสีมาคิดราคาหาบละ ๒๓-๒๔ บาท

๕. สัตว์พาหนะ เช่น โค กระบือ เนื่องจากเป็นสัตว์ที่เลี้ยงง่ายและมีจำนวนมาก จึงมีพ่อค้า้นำลงมาขายในมณฑลขึ้นในคราวละมาก ๆ โดยรับซื้อจากบริเวณมณฑลฮีสาน ราคาโคตัวละ ๑๖-๓๐ บาท นำมาจำหน่ายมณฑลขึ้นใน ราคา ๔๐-๖๐ บาท กระบือรับซื้อตัวละ ๒๐-๔๐ บาท นำมาจำหน่ายมณฑลขึ้นในราคาตัวละ ๘๐-๑๒๐ บาท

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๒๐/๔ รองอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้า
ธำรงศิริ - กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑.

๖. หนัง เขาโคกระบือและครั่งดิบ เป็นสินค้าที่สำคัญอย่างหนึ่ง นอกจาก
สุกร และโคกระบือ ที่ราษฎรนิยมนำมาขายที่นครราชสีมา โดยซึ่งเป็นนำหนักขาย คือ
เขาโคกระบือหาบละ ๑๑-๒๖ บาท หนังโคกระบือหาบละ ๑๗-๓๔ บาท ส่วนครั่งดิบขาย
หาบละ ๑๖-๑๘ บาท

๗. ของป่าต่าง ๆ แม้จำนวนของป่าจะลดลงมากในเขตมณฑลอีสาน
เนื่องจากเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแก่ฝรั่งเศสของป่าจึงมีอยู่บ้างเพียงเล็กน้อยบริเวณ
ชายแดนที่เป็นป่าเขา เช่น ช้าง เขา หนัง นอ งา กระตาน (กระยาเลย)^๑ ฯลฯ

ส่วนสินค้าที่พ่อค้านำขึ้นไปขายจากเมืองนครราชสีมา และเขมรมี ทองเหลือง
ทองขาว ผ้าแดง ผ้าขาว ผ้าพรรณ เครื่องนุ่งห่ม^๒ เส้นด้ายฝรั่ง^๓ และสิ่งของต่าง ๆ

แต่อย่างไรก็ตาม แม้การค้าขายในเขตมณฑลอีสานขยายตัวมากขึ้นจนถึงระบบ
การทำมาค้าขาย หรือระบบการค้า แต่เนื่องจากนิสัยคนลาวไม่นิยมการค้าขาย เพราะกลัว
เป็นบาป การค้าขายในบริเวณดังกล่าวจึงตกอยู่ในมือของคนจีน คนจีนจึงเป็นผู้กุมเศรษฐกิจ
ของบริเวณดังกล่าว ส่วนคนท้องถิ่นยังคงหากินเพื่อเลี้ยงชีพไม่คิดจะทำการใหญ่ให้เป็น เศรษฐี
เหมือนมณฑลอื่นใน^๔ และคนจีน สภาพความเป็นอยู่ของคนในมณฑลอีสานจึงมีทั้งแบบทำมาหากินและแบบ

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๓/๔ บอกร่องเมืองซุซันต์

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๓/๑๔ บอกร่องจำปาศักดิ์

พระยามหาอำมาตยาธิบดี - ลูกขุน ณ ศาลา วันพุธ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีระกา

จ.ศ. ๑๒๔๗ (๒๔๒๔)

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๖ ม.๒๐/๔ ร่องอำมาตย์ตรีหม่อมเจ้า

ธรรมาศิริ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑

^๔ เรื่องเดียวกัน.

ทำมาค้าขาย^๑ กล่าวคือราษฎรยังทำมาหาเลี้ยงชีพตามระบบ เต็มต่อการ เกษตรกรรม เพื่อเลี้ยงชีพ และเหลือใช้จ่ายจึงขายแก่พ่อค้าชาวจีน . ขณะเดียวกันความจำเป็นเนื่องจากสภาพสังคมการเมืองการปกครอง เปลี่ยนแปลงไปทำให้ราษฎรมีความจำเป็นในการซื้อสินค้าที่จำเป็นมากขึ้นโดยมีพ่อค้าจีน เป็นตัวกลางราษฎรในท้องถิ่นไม่ได้ประกอบการค้าเอง

จากสภาพความเปลี่ยนแปลงในด้านความเป็นอยู่ดังกล่าวทำให้สภาพสังคมชนบทประเพณี วัฒนธรรมต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไปหลายอย่างดังจะกล่าวต่อไป

ง. ด้านสังคม

๑. การควบคุมสังคมตามแบบเดิม

ดังได้กล่าวแล้วว่า การที่รัฐบาลมีนโยบายการตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางโดยจัดระเบียบการปกครองใหม่ในมณฑลอีสาน ทำให้ระบบความเป็นอยู่ตลอดจนระเบียบกฎ กติกา ของสังคมเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือในระยะก่อนการเข้าควบคุมบริเวณหัวเมืองลาวของ รัฐบาล มณฑลอีสานใช้ชนบทธรรม เนียมประเพณี เป็นกฎข้อบังคับหรือกฎหมาย เพื่อควบคุม ความสงบเรียบร้อยของสังคม ผู้ใดฝ่าฝืนจะต้องถูกตำหนิต์เตียน เป็นบุคคลที่สังคมรังเกียจ หรือสังคมไปยอมรับ หากเป็นความผิดขั้นรุนแรงจะต้องถูกปรับตามธรรมเนียม แก่ผี^๒ และ เจ้าเมืองกรมการตามลำดับ เช่น

^๑ อารัง อุคมไพจิตรกุล อีสานวันนี้ (เอกสารประกอบนันทนาการ ๑๖-๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๕๒๔ นสว. มหาสารคาม) หน้า ๒

^๒ ในสังคมชาวอีสานมีความเชื่อว่าหากใครทำผิด ฮิต-คอง แล้วถือว่าทำผิดผิด เช่นการละเมิดประเวณี หรือการกระทำอะไรโดยไม่บอกเล่าแก่ผู้อาวุโสก่อนถือว่าผิด จะต้องขอมาด้วยดอกไม้ธูปเทียน หรือเสียค่าบางสรวงผี หรือเสียผี ถ้า เป็นผี เรือนผี-บรรพบุรุษก็จะทำพิธีขอขมาและ เสียผีแก่พ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่ซึ่ง เป็นตัวแทนของผี

ก) ความผิดในการล่วงละเมิดประเวณีกับหญิงสาวหรือลูกเมียคนอื่น

ถือว่าทำผิดตามทำนองคลองธรรม เป็นการดูถูกดูหมิ่นผีหรือผู้อาวุโส พ่อแม่พี่น้องของหญิงสาว จะต้องทำการขอขมาด้วยดอกไม้ธูปเทียน ไก่ หมู รั้ว ควาย เหล้า บุหรี่ เงิน โดยเฉพาะ การล่วงละเมิดประเวณีถึงขั้นร่วมประเวณี ถือว่ามีความผิดต่อระบิล เมืองจะต้องเสียค่าปรับ แก่เจ้าเมืองกรมการดังปรากฏในกฎหมายหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกว่า^๑

... ชายใดที่มีภรรยาหรือยังไม่มียกตามหากทำล่วงเกินหญิงสาวหญิงหม้ายต้องมีความผิด เช่นจับมือ มวยผม ให้ทาดอกไม้ธูปเทียน ไปถวายผีและขอขมาลาโทษแก่พ่อแม่ พี่ ป้า น้า อา ฝ่ายหญิง จับเต้าถันให้ปรับเงินกึ่งตำลึง (๒ บาท) พร้อมทาดอกไม้ธูปเทียนไปขอขมา

ล่วงเกินถึงขั้นร่วมประเวณีให้ถือว่าละเมิดระบิลเมืองให้ปรับ ๕ บาท แก่พ่อแม่ ญาติพี่น้อง พร้อมดอกไม้ธูปเทียนไปขอขมา ล่วงเกินถึงร่วมประเวณี และตั้งครภักให้เสียเงิน ๓ ตำลึง (๑๒บาท) แก่เจ้าเมืองกรมการ และเสีย ๕ บาท แก่พ่อแม่ฝ่ายหญิง

การชุลง คือการที่ชายไปนอนกับหญิงโดยที่ผู้ใหญ่ไม่รู้ ให้ปรับเงิน ๑๐ บาท พร้อมดอกไม้ธูปเทียนไปถวายผีเรือน (แปลงผี) และขอขมาแก่พ่อแม่ฝ่ายหญิง

หญิงใดรับของฝากจากชายโดยสองต่อสอง ภายหลังหญิงไปมีสามีโดยไม่คืนของฝากแก่ชาย ต้องปรับหญิงนั้น เท่าราคาของที่ตนรับไว้และให้คืนของแก่ฝ่ายชาย

ชายใดเป็นบุตรเขยท่าน และคำว่าล่วงเกินแก่บิดามารดาหรือ พี่ ป้า น้า อา ของหญิงหรือเขียนดีหญิงภรรยาของตนถือว่าละเมิดระบิลเมือง ต้องปรับชายนั้นโดยให้ทาดอกไม้ธูปเทียนมาขอขมา แก่บิดามารดาของฝ่ายหญิง และให้เสียเงินค่าเช่นผีตามราคาของที่เช่นด้วย

ชายใดที่ผิดลูกผิดเมียคนอื่นให้แล้วแต่ผีของหญิงนั้นจะเรียกค่าปรับ แต่ไม่เกิน ๖ ตำลึง ...

ข) ความผิดในการละเมิดสิทธิการถือครองที่ดินหรือโยธายุครกิจ มีบท

บัญญัติว่าผู้ใดก็ตามที่ลงศัดพันไร่ บากไม้ หมายกรุย ไร่โดยรอบเป็นสำคัญ จนกว่าสิ้นฤดูกาลทำการเพาะปลูก ห้ามผู้อื่นละเมิด ผู้ใดละเมิดต้องเสียเงิน ๖ สลึง (๑.๕๐ บาท)

และเหล่า ๑ ไท ไก่ ๑ ตัว เป็นเบี้ยละเมิด เว้นแต่ผู้หมายกรุยได้ทิ้งไว้จนสิ้นฤดูกาลหรือ
สิ้นงวดปีจึงจะไม่มีโทษ ซึ่งโทษดังกล่าวใช้เช่นเดียวกับการละเมิดท้องที่ทุ่งนา แต่มีข้อยก
เว้นว่า ผู้กรุยท้องทุ่งนา จะต้องทิ้งให้นารกร้างไปเกิน ๓ ปี ก่อนจึงจะไม่มีโทษ^๑

ค) ความผิดเกี่ยวกับการลักขโมย ปล้นฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย ซึ่งถือเป็น
ความผิดที่ร้ายแรง บริเวณณฑลอีสานเริ่มมีคดีดังกล่าวภายหลังการเปลี่ยนแปลงสภาพ
ความเป็นอยู่แบบแลกลเปลี่ยนไปสู่ระบบการทำมาค้าขาย การทำโทษในระยะแรกผู้มีความ
ผิดเกี่ยวกับคดีลักขโมยทรัพย์ ถ้าจับได้ จะให้ผู้นั้นคืนสิ่งของหรือชดใช้ค่าทรัพย์สินที่ลักขโมย
ไปแก่เจ้าทรัพย์ และลงโทษตามระบิลเมือง ส่วนคดีที่มีความร้ายแรง เช่น การปล้นฆ่า
เจ้าทรัพย์นั้น หากจับตัวผู้ผิดมาลงโทษไม่ได้ เจ้าเมืองกรมการผู้เกี่ยวข้องต้องรับผิดชอบ
เช่น กรณีพ่อค้าชาวเมืองอุบลซื้อจันทฮอย ถูกโจรปล้นและถูกฆ่าตายที่ห้วยก้ากวาก ซึ่งเป็น
เขตแดนของเมืองอุบล สุวรรณภูมิ ศรีสะเกษ แต่เมื่อญาติของจันทฮอยไปร้องเรียนตาม
เมืองดังกล่าวต่างก็เถียงว่าไม่ใช่เขตแดนของตน ญาติของจันทฮอยจึงต้องนำความมาร้อง
เรียนที่เมืองนครราชสีมาซึ่งทำหน้าที่ควบคุมดูแลหัวเมืองเหล่านี้แทนเมืองหลวง ดังปรากฏ
ในหลักฐานถึงวิธีการตัดสินของเมืองนครราชสีมาว่า^๒

...ในพ.ศ. ๒๔๐๔ นี้จันทฮอยลูกค้าเมืองอุบลได้ไปค้าขายทางเมืองสุวรรณภูมิ...
ถูกคนร้ายปล้นฆ่าตาย...พี่น้องจันทฮอยจึงไปกราบเรียนเจ้าพระยานครราชสีมา
เจ้าพระยานครราชสีมาจึงเรียกเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าเมืองอุบล เจ้าเมืองศรีสะเกษ
ไปพร้อมกันแล้วบัญชาว่า เกิดความฆ่ากันตายที่ใกล้บ้าน แขวงเมืองทั้ง ๓ ถ้าเมืองใด
สืบผู้ร้ายได้จะยกที่ตำบลนั้นให้เป็นของเมืองนั้น ถ้าสืบไม่ได้ เมืองทั้งสามเฉลี่ยเงิน
ให้แก่พี่น้องจันทฮอย หรือถ้าเมืองใดอยากได้ที่ดินตำบลนั้นแล้วให้เอาเงินเฉลี่ยแก่พี่น้อง
จันทฮอย ๔ ซึ่ง เจ้าเมืองอุบลยอมเฉลี่ยเงินแก่พี่น้องจันทฮอย เจ้าพระยานครราชสีมา
จึงตัดสินยกตำบลนั้นให้แก่เมืองอุบล...

^๑ เรื่องเดียวกัน,

^๒ เต็ม ภูมิภาคพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๒ หน้า ๑๔๓ - ๑๔๔

จากหลักฐานข้างบนแสดงให้เห็นว่า ในระยะที่ยังไม่มีศาลข้าหลวงพิจารณาคดี
ในหัวเมืองแถบมณฑลยี่สานนั้น คดีความใดเมื่อร้องเรียนเจ้าเมืองกรมการไม่ได้รับความ
ยุติธรรมแล้ว ราษฎรจะนำความลงมาร้องเรียนที่เมืองนครราชสีมา หรือกรุงเทพฯ อีกชั้นหนึ่ง
ทั้งนี้เพราะมีปรากฏในหลักฐานหลายแห่งว่า เจ้าเมืองกรมการหลายเมือง เช่น สุรินทร์
ศรีสะเกษ กาฬสินธุ์ ตั้งตนเป็นผู้สนับสนุนโจรผู้ร้ายเสียเอง เช่น กรมการเมืองกาฬสินธุ์
พร้อมพรรคพวก ได้วางแผนปล้นต้องฆ่า นายร้อยมองโค และจับไปคุมขัง เวียนดีจนตาย^๑

จากลักษณะการควบคุมสังคมข้างต้น แสดงให้เห็นว่าใครละเมิดหรือทำผิดกฎ
ของสังคมจะได้รับการออมชอมจากระดับผู้อาวุโสในหมู่บ้าน กระทั่งถึงเจ้าเมืองกรมการ
ส่วนคดีความซึ่งเกี่ยวกับการลักขโมยหรือตีชิงวิ่งราวนั้นหากจับได้ให้คืนทรัพย์สินแก่เจ้าทรัพย์
และลงโทษตามระเบียบเมือง แต่เนื่องจากการจับกุม ขโมยโจร มาลงโทษตามระเบียบเมือง
ไม่ค่อยได้ในสมัยก่อน จึงไม่ปรากฏเจ้าเมืองกรมการชำระสะสางคดีดังกล่าวอย่างไร
จนกระทั่งสังคมขยายตัวมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๕ ตอนต้น บริเวณมณฑล
ยี่สานมีโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก เนื่องจากการติดต่อค้าขายกันในวงกว้างขึ้นระหว่างบริเวณ
ดังกล่าวกับญวนและ เขมรของฝรั่งเศส จนต้องส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปทำการ
ปราบปราม โดยตั้งกองบัญชาการอยู่ ณ จำปาศักดิ์ แต่เนื่องจากการพิจารณาดีแก่ผู้
ทำผิดในบริเวณดังกล่าวใช้ขนบธรรมเนียมประเพณีหลายประเภท เช่น พิจารณาความตาม
ธรรมเนียมของข่า ลาว ตามแต่ผู้กระทำผิดจึงทำให้เป็นการยุ่งยากในการพิจารณา
ความมาก โดยเฉพาะเมื่อมีการติดต่อกับฝรั่งเศส คนในบังคับฝรั่งเศสในบริเวณดังกล่าว
จึงมีความจำเป็นที่จะเปลี่ยนแปลงระบบกฎหมายหรือการควบคุมสังคมตามแบบของกรุงเทพฯ

^๑ เกี่ยวกับการคดีความของนายร้อยมองโคนี้ สืบได้จากความว่า กรมการเมืองกาฬสินธุ์
พร้อมพรรคพวกอันได้แก่ พระวิจิตรพลหาร ผู้ช่วย เพี้ยเมืองราม ท้าวสิริวงษ์ เพี้ยเชียงโต
เพี้ยราชโยธา นายสาร นายहां นายสม นายจาร์แก้ว นายชิตปักสา นายชิตจร กับพวก
ประมาณ ๓๐ คนเศษ

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๓/๑ บอกกาฬสินธุ์ ๑ นายร้อย
มองค้ำใส ทำเรื่องราวร้องทุกข์ต่อข้าหลวงกรุงเทพฯ

ตั้งปรากฏในหลักฐานของเจ้าพระยาบวรราชนายก มีไปถึง เจ้ายุติธรรมธร^๑ .

... ในเมืองจำปาศักดิ์ ใช้กฎหมายกรุงเทพมหานครบ้าง กฎหมายลาวบ้าง กฎหมายข่าบ้าง ... เมืองประเทศราชซึ่งเป็นขอบขันธสีมากรุงเทพมหานครก็นับว่าต้องประพฤติรักษาหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนั้นทั้งสิ้น ถ้าจะใช้กฎหมายลาวตามกฎหมายข่า ตัดสินความคนในบังคับต่างประเทศก็เป็นอันผิดด้วยหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่กรุงเทพมหานครได้ทำไว้โดยมาตุธรณ์ร้องต่อกรุงเทพมหานครจะตัดสินไปก็เป็นการยากด้วยกฎหมายนั้นหาต้องด้วยพระราชกำหนดกฎหมายในกรุงเทพมหานครไม่ เพราะฉะนั้นจึงขอบังคับว่า แต่ให้ต่อไปอย่าให้ใช้กฎหมายลาว กฎหมายข่าต่อไปอีก ... ให้ใช้แต่พระราชกำหนดกฎหมายกรุงเทพมหานครอย่างเดียว ... ถ้าพระราชกำหนดกฎหมายข้อใด ซึ่งจะใช้ในเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นที่ขัดข้องอยู่ประการใด ให้เจ้านครจำปาศักดิ์มีสุภอักษร ชี้แจงเหตุการณ์ที่ขัดข้องนั้น ให้ชัดเจนว่าจะใช้พระราชกำหนดกฎหมายข้อนั้น ๆ ไม่ได้เพราะเหตุใดจะขอเปลี่ยนแปลงใหม่ ให้ถูกกับเทศบ้านเมืองอย่างไร อย่างไร เข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ...^๑

๒. การควบคุมสังคมตามแบบกรุงเทพ

ดังได้กล่าวแล้วว่ามณฑลอีสานหรือ "เขตพื้นเมืองอีสาน" เดิมมีการใช้กฎหมายตามขนบธรรมเนียมประเพณีของแต่ละกลุ่มชน เป็นหลักในการรักษาความสงบสุขของสังคม เมื่อบ้านเมืองได้รับการพัฒนาขึ้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเลิกขนบธรรมเนียมประเพณีหรือกฎหมายที่ใช้ในมณฑลอีสานทั้งหมด และมาใช้กฎหมายของกรุงเทพแทน เช่น

ก) กฎหมายเกี่ยวกับการจํานองที่ดิน จะเห็นได้ว่าการพิจารณาความเกี่ยวกับการจํานองที่ดินในมณฑลอีสาน ซึ่งนายร้อยคำมัน อำแดงบั้ง อำแดงทอน ท้องร้องท้าวอุเทนว่ายึดครองที่ดินของตนซึ่งไปจํานองไว้กับท้าวบุญญาบิดาท้าวอุเทน ศาลเจ้าเมืองกรมการ เมืองอุบลได้พิจารณาคความตามบทหยักการในลักษณะ เบ็ดเสร็จตามแบบกฎหมายกรุงเทพว่า

---

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๒๔ เจ้าพระยาบวรราชนายก - เจ้ายุติธรรมธร.

... ในลักษณะเบ็ดเสร็จ มาตรา ๒ มาตรา ๑ ผู้ใดเอาทรัพย์สินของใด ๆ ไปจำหน่ายไว้แก่ท่านสัญญาอาณัติ ๑๐ วันก็ตี เดือน ๑ เดือนก็ตี ปี ๑ ก็ตี จะถ่ายเอาทรัพย์สินนั้นคืนแล้ว ถ้าแลพนักกว่าสัญญาอาณัติแล้ว มิได้มาถ่ายเอาทรัพย์สินนั้น ทรัพย์สินนั้นเป็นสิทธิ์แก่ผู้รับ ถ้ายังมีถึงสัญญาอาณัติ และผู้รับจำหน่ายนั้นบังเกิดอุบัติเหตุทรัพย์สินเสียหาย ราชภัย โจรภัย อุทกภัย อัคคีภัย พิจารณาเป็นสังจะเอาแก่ผู้รับนั้นมิได้เลย ...^๑

ด้วยบทหยัการดังกล่าวท้าวอุเทนไม่มีความผิด เพราะทรัพย์สินนั้นจำหน่ายดังกล่าวล่วงเลยมานานจนบิดามารดาผู้จำหน่ายได้ถึงแก่กรรมไปแล้ว คดีความดังกล่าว จำเลยคือ ท้าวอุเทนจึงเป็นผู้ชนะ

ข) กฎหมายเกี่ยวกับการทะเลาะวิวาท ดังปรากฏในหลักฐาน คดีความฟ้องร้องของอำแดงบึ้ง อำแดงทอน และนายร้อยคำมัน ถูกตัดสินให้แพ้ความโดยศาลเจ้าเมือง อำแดงบึ้ง อำแดงทอน และนายร้อยคำมัน ยังคงทำนาในที่นาดังกล่าวเช่นเดิม เมื่อนายอุเทนไปห้ามปราม ก็ไม่เชื่อฟัง กลับชวนทะเลาะวิวาท ไข่มัด ไม้ไล่ตีท้าวอุเทน ท้าวอุเทนจึงทำเรื่องฟ้องต่อศาลข้าหลวง ศาลข้าหลวงได้พิจารณาคดีความดังกล่าวด้วยบทหยัการ ในลักษณะกรรมศึก ความว่า

... มาตรา ๔ มาตรา ๑ ราษฎรหาความแค้นด้วยเนื้อความประการใด ๆ ก็ตี ถ้าจะปรับผู้แพ้นั้น ถ้าหากันมีทุนทรัพย์ ท่านให้เอาทูลทรัพย์สินตั้งใหม่ ถ้าทูลทรัพย์สินมิได้ท่านให้เอารูปความตั้งใหม่ในลักษณะวิวาท มาตรา ๔๑ มาตรา ๑ วิวาทคำดีกัน และมีคุมพิทพวกก็ตี ผู้เดียวก็ตี รุกไปถึงที่ถึงแคนบ้านเรือนท่าน จะ คำ ดี พัน ... แห่ง ท่านว่าให้ปรับใหม่มัน ลา. (ลาต ๑) เป็นพนัยหลวง อนึ่ง วิวาทคำ ดีกันแล้ว ต่างคนต่างมาเรือน ยังผูกใจโกรธคุมนมโხოไว้ วัน ๑-๒ วัน ๓ วัน เดือน ๑ จึงคุมพิทพวกพี่น้องไปตีคำท่านแล้วให้พิเคราะห์โทษให้ใหม่ทวีคูณตรีคูณ...^๒

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๔ ม.๒.๑๒ ก/๔ ท้าวอุเทนหาว่านายร้อยคำมัน ต้องชู อำแดงบึ้ง ทอน จำเลย คบคิดกัน บังอาจถือเป็นดาบก่อการวิวาท

^๒ เรื่องเดียวกัน .

จากคดีความดังกล่าว นายร้อยคำมัน อำแดงบึง ทอน มีความผิด ถูกตัดสินให้เป็นผู้แพ้ และเสียค่าปรับใหม่แก่ท้าวอุเทนโจทก์ แต่ท้าวอุเทนไม่เอาค่าปรับดังกล่าว เรื่องจึงยุติไป

ค) กฎหมายเกี่ยวกับการปล้นและฆ่าเจ้าทรัพย์ กฎหมายเกี่ยวกับคดีปล้นแล้วฆ่านี้มีปรากฏในคำตัดสินคดีอ้ายขุ่ม เมืองอุบล และพวกร่วมกันปล้นฆ่าพ่อค้าจีนในแขวงเมืองตระการพิขผล จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งมีราษฎรในการพิจารณาตัดสินความของศาลข้าหลวงว่า

... โจรสืบชิง ฉกฉวย ล้วงลัก และโจรประการใด ๆ ก็ดีมีพวกเพื่อไปปล้นทรัพย์สิ่งของ แลขกดี ยิง ฟัน แทง เจ้าทรัพย์ คายให้ฆ่าคนร้ายตกไปตามกัน พวกไปด้วยมิได้ลงมือนั้น ให้ทวนโดยขนาด และให้เอาตัวจำใส่คุกไว้ ... บทหนึ่งว่าผู้ต้องพระราชอาญา หลวงจนถึงสิ้นชีวิต แลทรัพย์สิ่งของ ช้าง ม้า วัว ควาย ชักคนผู้ต้องพระราชอาญานั้น เป็นระบาท ให้ส่งเข้าท้องพระคลังหลวงจนสิ้น...

บทหนึ่งว่า ชวนกันไปปล้นไปลัก แลมันไปด้วยก็ดี มันมิได้ไปด้วยก็ดี มีมาบอกแก่เจ้าสินก็ดี ตระลาการก็ดี แลมันไปนำเอาเพื่อน ท่านว่าโจรนั้นมีบำเหน็จ ถ้ามันไปด้วยมันมาบอก โทษนั้นถึงตายควรให้ปรับใหม่ ถ้าโทษถึงตัดสินสิ้นมือแลทวนด้วยลวดหนึ่งไม้หวายแลปรับใหม่ท่านว่าพึงให้ยกโทษเสีย...

จากบทพระอัยการดังกล่าวทำให้อ้ายขุ่มกับพวกได้รับโทษตามลำดับดังนี้

... อ้ายขุ่ม ล่วงพระราชอาญามีความผิดเป็นมหันตโทษ ... ต้องบทให้บริราบาตเอาบุตรภรรยาผู้คนข้าทาส และทรัพย์สินของซึ่งเป็นวิญานกะทรัพย์ อริญานกะทรัพย์ของอ้ายขุ่มตันเหตุ เป็นของแผ่นดินให้สิ้นเชิงแล้วให้ลงพระราชอาญา เขียนอ้ายขุ่มตันเหตุสามยก ๔๐ ที แล้วเอาตัวอ้ายขุ่มไปประหารชีวิตให้ตายตกไปตามโทษ แต่อ้ายปาน อ้ายครำ อ้ายคำ พวกมิได้ลงมือนั้น ล่วงพระราชอาญามีความผิดเป็นมัธยมโทษ ต้องบทให้ลงพระราชอาญาเขียน อ้านปาน อ้ายครำ อ้ายคำ คนละ ๒ ยก คนละ ๖๐ ที แล้วส่งตัวไปจำไว้ ๗ คุก ...^๒

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๒๓/๗ บอกเมืองอุบล

^๒ เรื่องเดียวกัน.

การพิจารณาคดีความตามศาลเจ้าเมืองกรมการและศาลข้าหลวง ตามระเบียบกฎหมายกรุงเทพดังกล่าวมาข้างต้น ได้ยกเลิกไปเมื่อปี ๒๔๕๑ ภายหลังจากที่รัชกาลที่ ๕ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าตั้งศาลยุติธรรมในมณฑลอีสาน ดังปรากฏในหลักฐานว่า

... บัดนี้ทรงมีพระราชดำริเห็นสมควรที่จะจัดตั้งศาลยุติธรรมในมณฑลอีสาน... จึงโปรดเกล้าให้พระเจ้าอภัยภูธรกรมขุนสรพลสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสาน กับพระบริรักษ์จรัญนวัตกรข้าหลวงพิเศษประจำศาลยุติธรรมในหัวเมืองพร้อมกันจัดการศาลยุติธรรมในหัวเมือง แล้วให้ศาลนี้เกิดขึ้นในกระทรวงยุติธรรม...^๑

การจัดตั้งศาลในระยะแรกมี ศาลมณฑลที่อุบลราชธานี และศาลเมืองที่สุรินทร์ และร้อยเอ็ด และมีโครงการต่อไปจะจัดตั้งที่ขอนแก่น^๒ โดยกำหนดให้ราษฎรยื่นฟ้องร้องเรื่องราวตามศาลที่ใกล้เคียงได้ตามแต่สะดวก ตั้งแต่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๔๕๑ เป็นต้นไป พร้อมทั้งก็ได้ประกาศยกเลิก การพิจารณาคดีของศาลเมืองซึ่งพิจารณาโดยผู้ว่าราชการเมืองและยกกระบัตรและข้าหลวงต่าง ๆ อีกต่อไป การศาลในมณฑลอีสานได้รับการพัฒนาการตามแบบระเบียบของศาลตามอย่างกรุงเทพตลอดมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

จ. ด้านอื่น ๆ

นอกจากความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการควบคุมทางสังคมแล้วการเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครอง ยังเป็นผลโดยตรงต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อของประชาชนชาวอีสาน เช่น การแต่งงาน การแต่งกาย คตินิยมต่าง ๆ ซึ่งถูกวัฒนธรรมของภาคกลางแผ่เข้ามาครอบคลุม ผสมผสาน เช่น

๑. การแต่งงาน ตามประเพณีเดิมเชื่อกันว่า การแต่งงานระหว่างญาติพี่น้อง โดยเฉพาะฝ่ายชายเป็นญาติพี่น้อง ฝ่ายหญิงเป็นญาติผู้พี่ไม่ดี (ชะล่า) เพราะจะอยู่

^๑ กงจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๑๔ ประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษศาลยุติธรรมในมณฑลอีสาน ๒๗ เมษายน ๑๒๗

^๒ กงจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ ๕ ม.๕๗/๑๔ กรมหมื่นสรพลสิทธิประสงค์ - กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๔ สิงหาคม ๑๒๗

กันไม่ได้นาน ต้องหย่าร้างหรือตายจากกัน ทีวีดลมารสไม่ราบรื่นไม่เจริญรุ่งเรือง^๑
 นอกจากนั้นยังมีข้อห้ามข้อเตือนใจในการเลือกคู่ว่า "อย่าเอาเฟืองมุงบ้านแทนหม้อ (คา)
 อย่าเอาข้าว (ทาส) เอ็ด(ท่า) เมีย^๒ ส่วนพิธีการแต่งงานของชาวหัวเมืองลาวฝ่าย
 ตะวันออกลาวพุงขาวตามแบบเดิมนั้นมีดังนี้คือ"

ขั้นแรก จะส่งญาติผู้ใหญ่ฝ่ายชายไปทาบทาม เมื่อมีการตกลงกันแล้ว บิดา
 มารดาฝ่ายชายพร้อมญาติผู้ใหญ่จึงจะไปลู่ขอ และกำหนดสินสอด ทองหมั้น แล้วหาฤกษ์
 แต่งงาน กล่าวคือ

^๑คำบอกเล่า ของนางลา โทบุตร และคณะ(บ้านน้ำคำ ตำบลนาสะไม อำเภอด
 ุระการพิชผล จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๕๒๓

"ข้อชะล่า" ของชาวอีสานดังกล่าว ทางลาวพวนเรียกว่า "การดำหรือป็น"
 หมายถึงการกลับหัวกลับหาง กลับหน้ากลับหลัง ไม่เป็นไปตามรูปแบบที่ควรจะเป็น "การดำ"
 คือ การแต่งงานที่คู่สมรสนั้นต่างก็มีความเกี่ยวข้องเป็น เครือญาติกันอยู่แล้ว "การป็น" คือ
 การแต่งงานกันในลักษณะฝ่ายชายมีศักดิ์ เป็นน้องฝ่ายหญิงมีศักดิ์ เป็นพี่

ประจักษ์ เข็มมุกข์ การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมระหว่างลาวพวนกับไทย
ในตำบลหาดเสี้ยว อำเภอสรีษชนาสัยจังหวัดสุโขทัย (วิทยานิพนธ์ ปริญญาโท)
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ๒๕๒๑) หน้า ๑๕ - ๑๖

^๒หมายความว่า ไม่ให้เอาเฟือง (ฟางข้าว) มามุงหลังคาบ้าน เพราะไม่คงทน
 ถาวรและเหมือนเอาลานข้าวขึ้นไปไว้บนหลังคาบ้าน ย่อมเป็นแหล่งอาหารของไก่ และ
 ฟางข้าวเมื่อโดนน้ำโดนฝนเปียก็เปียยุ่ย สู้เอาหญ้ามามุงหลังคาบ้านดีกว่า เพราะคงทน
 ถาวร ไม่รำคาญใจกับการรบกวนของไก่ด้วย เป็นทำนองเดียวกับการเอา ข้าว (ทาส)
 มาเป็นภรรยา ย่อมไม่ดีเช่นเดียวกัน

คำบอกเล่า ของนายสีดา จันทพันธ์ และนางทุมมา (ปู่คำ(บ้านนาสะไม
 ตำบลนาสะไม อำเภอดุระการพิชผล จังหวัดอุบลราชธานี) พ.ศ. ๒๕๒๓

^๑กรมศิลปากร ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ หน้า ๑๓๐ - ๑๓๔

- ก่อนวันแต่งงาน ญาติฝ่ายชายจะนำสิ่งของที่ตกลงไว้ เช่น สินสอดทองหมั้น เหล้า บุหรี่ อาหารการกินสำหรับเลี้ยงแขกไปให้ที่บ้านฝ่ายหญิง

- วันแต่งงานวันแรกบิดามารดา ฝ่ายชายจะหาผู้หญิงที่มีชีวิตสมรส รานรื่นมาจัดพานบายศรี พร้อมเครื่องบายศรีต่าง ๆ แล้วแห่พานบายศรีไปบ้านเจ้าสาว แล้วจัดการทำสูตราชบายศรี เสร็จพิธีฝ่ายเจ้าบ่าวและญาติพี่น้องก็จะลากลับ

- วันแต่งงานวันที่สอง ญาติเจ้าสาว จะพาเจ้าสาวไปขอขมา บิดามารดา ญาติพี่น้อง ฝ่ายชาย เสร็จพิธีก็จะลากลับ เวลาประมาณทุ่มกว่า ๆ ญาติพี่น้องฝ่ายชาย จะพาเจ้าบ่าวไปส่งบ้านเจ้าสาวแล้วอยู่ครองเรือนกันตลอดไป

จะเห็นได้ว่าการแต่งงานดังกล่าวไม่มีพิธีสงฆ์หรือพิธีรดน้ำมา เกี่ยวข้อง เลย ถือว่าการรับพรจากญาติพี่น้อง ฝ่ายหญิงฝ่ายชายก็เป็นการเพียงพอ ซึ่งแตกต่างจากพิธีแต่งงานในระยะหลัง โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันซึ่งจะมีทั้ง พิธีทางพุทธศาสนา พิธีทางศาสนาพราหมณ์ เช่นการเลี้ยงพระ และรดน้ำสังข์ตอนเช้า แล้วทำพิธีการบายศรีสู่ขวัญเลี้ยงแขกตอนเช้าหรือบางทีจะเลี้ยงแขกในตอนเย็นด้วย ซึ่งพิธีดังกล่าวได้นำวัฒนธรรมประเพณีการแต่งงานทางภาคกลาง เข้าไปผสมกลมกลืนกันเอง

๒. การแต่งกาย ประเพณีวัฒนธรรมการแต่งกายของชาวอีสานไม่อาจะระบุลงไปให้ชัดเจนได้ว่าแต่งกันอย่างไร แต่จากคำบอกเล่าของนางส่วย สิทธิบุตร และนางโหง่น ฉลุศรี และผู้สูงอายุอีกหลายท่าน ได้กรุณาเล่ารายละเอียดเกี่ยวกับการแต่งกายในสมัยท่านยังเด็ก ๆ อยู่ว่า

- เวลาปกติ "ผู้หญิงที่แต่งงานแล้ว" ไม่ใส่เสื้อ จะรัดหน้าอกบ้างเวลาไปรดเท่านั้น ส่วน "หญิงสาว" จะรัดหน้าอกด้วยผ้าตลอดเวลา ผ้าที่ใช้ได้แก่ผ้าที่ทอจากฝ้ายหรือไหมตามแต่อัตราของแต่ละบุคคล ฝ้านุ่งนั้น ส่วนใหญ่จะใส่สีดำ และทอจากฝ้ายเท่านั้น จะมีพิเศษบ้างก็เป็นผ้ามัดหมี่ที่มีสีขาวสลับดำหรือหอสลับสีเป็นทางยาว ทางขวาง

โดยใช้สีธรรมชาติ เช่น สีดำจากคราม สีขาวจากฝ้ายธรรมชาติ สีเหลืองจากเข(ได้จากต้นไม้ชนิดหนึ่ง) สีแดงจากครั่ง "ผู้ชาย" ส่วนใหญ่จะนุ่งผ้าขาวม้าไม่ใส่เสื้อ

- เวลาถึงงานเทศกาล ทุกคนจะพิถีพิถันในการแต่งกายเป็นพิเศษ โดยเลือกหาเสื้อผ้ายอดเยี่ยมที่สุดออกมาใส่ประชันกัน "ผู้หญิง ทั้งหญิงสาว เฒ่า แก่" จะเลือกผ้านุ่งที่ทอด้วยไหม หรือถ้าเป็นผ้าฝ้ายก็จะเลือกผืนที่ทอด้วยสีสันทสวยงาม ห่มสไบ แต่ระยะต่อมาพวกหญิงสาวเฒ่าแก่นิยมใส่เสื้อแขนกระบอกสีดำ สีกรม(ไหมขาว) สีขาว(ฝ้าย) ผ่าอกติดกระดุมเงิน ใส่ต่างหู (กระจอนหู) ส่วน "ผู้ชาย" จะนุ่งโสร่งไหม คาดเอวด้วยผ้าไหม^๑ พาดบ่าด้วยผ้าชนิดเดียวกัน

การแต่งกายดังกล่าวได้วิวัฒนาการเรื่อยมา จนไม่สามารถระบุถึงลักษณะวัฒนธรรมดั้งเดิมได้ถูกต้อง โดยเฉพาะเมื่อการคมนาคม ติดต่อไปมาถึงกันสะดวกรวดเร็วขึ้น สภาพสังคมความเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไป การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมยิ่งทวีขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่อย่างไรก็ตาม แม้วัฒนธรรมหลายอย่างถูกผสมกลมกลืนจนแทบไม่เหลือลักษณะความเป็นตัวของตัวเอง แต่ในด้านความเชื่อต่าง ๆ ยังคงมีอยู่ทั่วไปตามชนบท โดยเฉพาะเกี่ยวกับผีसाง เทวดา ผีป่า ผีเขา ผีไร่ผืนนา จึงปรากฏว่ามีการรักษาโรคร้ายไข้เจ็บ ด้วยการเหยา การรำให้ รำผีฟ้า รำโนราห์หรือเช่นบวงสรวง แถน เทวดา ตลอดจนการทำพิธีเรียกขวัญสะเดาะเคราะห์ต่าง ๆ เพื่อให้พ้นจากโรคร้ายไข้เจ็บหรือเพทภัยต่าง ๆ^๒

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ผ้านาคเอน พาดบ่าที่ทอด้วยไหม มี ผ้า ชิด (ผ้าทอยกตัว) ผ้าปลาไหล (ทอ เป็นลวดลายละเอียด สีน้อยกว่าผ้าชิด) ส่วนผ้าขาวม้าทอลายตารางมีทั้งผ้าขาวม้าไหม และผ้าขาวม้าฝ้าย ผ้าทั้งสามชนิดนี้จะทอมีเชิงทั้งสองด้าน

^๒โปรดดูภาคผนวก จ